

Krčmová, Marie; Chloupek, Jan

Jazyk pro denní komunikaci a oficiální dorozumívání

In: Frolec, Václav. *Horní Věstonice : společenské a kulturní proměny jihomoravské vesnice*. Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, 1984, pp. [421]-451

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/121919>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

**XII. JAZYK PRO DENNÍ KOMUNIKACI
A OFICIÁLNÍ DOROZUMÍVÁNÍ**

Marie Krčmová - Jan Chloupek

A. JAZYK PRO DENNÍ KOMUNIKACI

Každý kolektiv lidí potřebuje spolu navzájem komunikovat, tj. sdělovat si své myšlenky, poznatky, nálady, předávat si informace. Tato komunikace se může dít i neязыkovými prostředky, mimikou, gestem, znameními, základním typem je však sdělování jazykem.

Jazykem pro denní komunikaci rozumíme ten způsob užívání jazykových prostředků, který je obvyklý mezi příslušníky určité společnosti v běžných neoficiálních mluvních situacích, kdy zaměřují pozornost na obsah sdělení, nikoli na kvalitu vyjádření samého. Předmětem našeho zájmu jsou spontánní promluvy monologické i dialogické. Pozornost soustřeďujeme na projevy racionálně zaměřené.

Vzhledem k situaci exploračtorů, kteří v obci zůstávají cizím živlem, zahrnujeme do tohoto typu promluv i mluvní projevy za přítomnosti exploračtorů, pokud byl mezi mluvčím a adresátem promluvy navázán dobrý kontakt a pokud mluvčí přestal cizost exploračtorů považovat. (Situace výzkumu neumožňuje využívání skrytého mikrofonu, a zkušenost ostatně ukazuje, že ostých před cizí osobou u vhodně volených mluvčích velmi rychle mizí).

Zvláštním typem jazyka pro denní komunikaci zůstává nepřipravený polo-veřejný mluvní projev, např. promluvy pro větší, ale známý kolektiv, diskusní příspěvek na schůzi. Tyto promluvy získávají polooficiální charakter a tendence k jazykové správnosti je tu větší. Těmto promluvám věnujeme pozornost na samostatném místě.

Jazyk pro denní komunikaci je charakterizován dvěma skupinami navzájem souvisejících vlastností:

1. V rovině výstavby celku promluvy a v rovině syntaktické vlastnostmi vyplývajícími z mluveného charakteru projevu, ze spontánnosti a z jeho zjevné či skryté dialogické formy.

2. V rovině využívání nižších jazykových plánů (fonetický a fonologický, morfolo- gický) vlastnostmi vznikajícími z volby prostředků různých útvarů národního ja- zyka a z jejich kontaktu a míšení.

I. Výstavba celku promluvy

(Jevy vyplývající z mluveného charakteru komunikátu)

V dnešní společnosti se uplatňuje jazyk v podobě mluvené i psané; obě spolu úzce souvisí. Každá z podob má však i svá specifika vyplývající z volby kódu – zvuko- vého u mluvených projevů a grafického u projevů psaných – a díky jim má primární využití v určitých vymezených oblastech komunikace.

Psaná podoba jazyka je výhodnější tam, kde jde o sdělování bez přímého kontaktu účast- níků komunikačního aktu. Existence telefonu, magnetofonu apod. změnila na tomto využití jazyka jen málo, neboť žádný z technických prostředků dosud nemůže nahradit nesporné výhody, jež psaný projev má. Je to především možnost dobré a soustavné přípravy před vytvořením psaného tex- tu (rukopisná verze, často několikrát opravovaná, není výsadou tvůrčích umělců, postupují tak čas- to i méně zkušení pisatelé soukromých dopisů), možnost korigování napsaného textu před jeho předáním vnímání. Tato výhoda však klade pisateli i jednu podmínku: jeho projev musí být přes- ně formulován tak, aby čtenář porozuměl textu jednoznačně v intencích autora. Místní nebo časová vzdálenost partnerů komunikace neumožňuje reagovat bezprostředně na ohlas vlastního textu u posluchače, čímž možnost nedorozumění roste. Proto je jednou z charakteristických vlastností psaných projevů explicitnost, tj. vyjádření všech složek sdělení, jež jsou pro pochopení nutné. Tato expli- citnost není ovšem totožná s mnohomluvností, i u psaných projevů vybíráme z tématu, o němž hodláme referovat, jen některá fakta, zatímco jiná, podružná nebo příliš samozřejmá, ponecháváme na zkušenosti čtenáře. Soustava konotací, tj. asociací, jež se u každého vnímatele objevují jako doprovod představy, může být a obvykle je u každého jedince různá, různost je však jen v jed- notlivostech, nikoli v základním směru. Soustavu konotací vnímatele textu svébytným způsobem využívá umělecká literatura, její problematika je však mimo rámec tohoto výkladu.

S potřebou explicitnosti souvisí v psaném projevu i potřeba přesnějšího užívání po- jmů a slov, přednost dostávají výrazy s konkrétnější pojmovou náplní a výrazy, jejichž sé- mantická náplň je dána kontextem, ustupují do pozadí. Výrazným rysem psaného projevu je i přesnost a relativní jednoznačnost větné stavby textu. Nemusí jít vždy o text po syntaktické stránce složitý, v zásadě však umožňuje psaný projev daleko složitější výstavbu vět, než je tomu v mluvených projevech. Komplikovanější větné vztahy, především vztah důsledkový, podmínkový, ale i některé vztahy hypotaktické, způsobuje však někdy potíže čtenáři, který má zá- jem text jednoznačně dešifrovat. V těchto případech se nejvýrazněji uplatňuje výhoda psaného tex- tu, kterou nemůže nic nahradit: možnost opakovat celý text nebo jeho pasáže, zvolit si tempo vnímání, prostředí, v němž chce text sledovat, i pro čtenáře nejvhodnější dobu.

Psaný projev má tedy z hlediska mluvčího i vnímatele mnoho výhod. Přesto není a nikdy ne- bude základním typem komunikace. Z historického hlediska je jasně sekundární, a i pro uživatele dobře ovládací kód (tj. písmo, pravopis, zvyklosti psaných projevů) je pro svou malou pohoto- vost a nedostatek kontaktu s posluchačem nevýhodný. Jen v některých oblastech komunikace si po dlouhou dobu udržoval výsadní postavení a bude v nich zřejmě i nadále dominovat. Je to tam, kde záleží na trvanlivosti záznamu a kde je také potřeba přesného vyjádření nejdůležitější (odborné texty). Smysl má psaný projev i tam, kde má text překonat dlouhou dobu. Tyto potřeby však nepocítuje každý z uživatelů jazyka se stejnou naléhavostí, je mnoho lidí, kteří se po opuštění školních lavic písemně nevyjadřují skoro vůbec. Psaný jazyk klade totiž na tvůrce textu vysoké ná- roky nejen pokud jde o znalost písma apod., ale naše společnost očekává i přizpůsobení se jisté jazykové zvyklosti – v psaném jazyce očekáváme projev spisovný a každý z uživate- lů se snaží toto očekávání splnit. Tato otázka souvisí úzce jednak s problémy sociálního fungování jazyka, jednak je **praxím** důsledkem jazykové výuky a výchovy ve škole. Vyučování ve škole spo- juje výcvik psaných projevů jednoznačně se spisovným jazykem, i když se tu musí ve většině pří- padů spisovné strukturu učít, protože jazykový úzus mimoškolní bývá většinou jiný než přísně spisovný. U lidí, kteří píšou výjimečně, proto dochází v psaném projevu často k chybám, jejich ne- oficiální jazykový úzus se vtačuje i do projevů, kde je spisovný jazyk očekáván, nebo naopak, což bylo obvyklé zejména u starší generace, snaží se v psaném projevu vyjadřovat jinak, než běž-

ně mluví, užívají šroubovaných vět, nezvyklých a zastaralých slov, čímž vyjadřují svou představu o jazykové správnosti a o výlučnosti spisovného jazyka, kterou plně uznávají. Proto je psaný projev lidí, kteří píšou jen občas, zajímavým pohledem na stav jazyka, nemůže však být zrcadlem, které odráží skutečný jazyk pro denní komunikaci lidí.

Běžná komunikace, pro většinu z nás jediná normální komunikace od dětství do smrti, je komunikace řečí mluvenou. Mluvená řeč je pouze jiným kódem, jinou tváří národního jazyka než řeč psaná, odlišnost materiálu, z něž vytváří své značky, však přináší výrazné změny ve všech plánech jazyka. Srovnajme si, jak se mluvená řeč liší od psané: Zaměříme se přitom na spontánní neveřejné mluvené projevy, problematika veřejných, většinou připravených promluv – i když jistě zajímavá – je zcela mimo rámec našeho sledování. Podobně nelze typické mluvenostní rysy hledat ve zvukové realizaci ustálených textů – např. anekdot, kde sama podstata textu variace výstavby omezuje.

Pokud jde o kontakt mluvčího s posluchačem, je u mluvených projevů normální přímý kontakt obou účastníků promluvy. Mluvené projevy na dálku, např. telefonické, zabezpečují alespoň kontakt zprostředkovaný, mají však svá specifika, mluvené projevy bez přímého kontaktu partnerů (např. rozhlasový nebo televizní projev, magnetofonový záznam) vlastnosti skutečného mluveného projevu vlastně nemají a jsou jen z části se skutečnými mluvenými projevy souměřitelné. Kontakt s posluchačem se výrazně manifestuje v dialogu, je však skrytě přítomen i v projevech monologických, neboť i tyto projevy jsou určeny posluchači a vytvářeny se zřetelem na něho. Kontakt s posluchačem má mnoho důsledků pro výstavbu mluvených projevů: Odráží se nejen ve volbě speciálních jazykových prostředků, které tento kontakt signalizují, ale i ve volbě lexika, modifikacích tématu a postupu výkladu se zřením k ohlasu u posluchače, a konečně i ve výstavbě syntaxe promluvy. Speciálními výrazovými prostředky vyjadřujícími kontakt mluvčího s posluchačem (jednotlivcem, nebo i, méně často, kolektivem), je volba osobních zájmen: v mluvených projevech má vysokou frekvenci především osobní zájmeno první a druhé osoby, jimiž se partneři promluvy označují. Podobně se zvyšuje i frekvence první a druhé osoby sloves. Výrazným kontaktním prostředkem jsou různá oslovení a upozorňující slova, často částice (*Pavle, ... Hleď, ...*).

Lexikální stavba jazykového projevu mluveného je vytvářena se zřením k posluchači v tom smyslu, že se mluvčí na základě svých znalostí posluchače snaží, třeba i podvědomě, volit takové lexikum, které je posluchači srozumitelné a jež odpovídá jeho zkušenosti. Tuto zásadu by měli dodržovat i autoři projevů psaných (ti si ovšem musí „svého“ vnímatele většinou vycítit a odhadnout), v mluveném projevu se však její zanedbání bezprostředně odráží v procesu komunikace jako záhada, která vede buď k metajazykovým dotazům posluchače (typu: *Cos to říkal?*), nebo k nezájmu posluchače o sdělení. Podobně je tomu i s modifikací tématu (často i podvědomě volíme z komplexu zkušenosti pro jednotlivé posluchače pouze to, co by je mohlo zaujmout, nebo co by jim vyhovovalo) a postupem výkladu. Volba všech těchto prvků není předem určena již při začátku promluvy, ale vyvíjí se v jejím časovém průřezu, někdy dokonce do té míry, že počátek a konec komunikačního aktu jsou zdanlivě disparátní, např.:

A.: *Ďíváš se na televizi?*

B.: *Negdi / gdiž je tam z hvjezd'ičkou / tak moc ne. Diž je pátek / tak se můžeme đívat do devíti do desíti hod'ín / jindi sou ti d'ni co choďíme do škole / tag do pul deváté.*

A.: *Stáváz brzo? Gdi otcházíš do školi?*

B.: *Ve štvrd na osum.*

A.: *Jezd'íš?*

B.: *Jezd'íme / ale z němčini musime choďit pješki /.*

Jazykový bezprostřední kontakt s posluchačem je základním stavebním prvkem promluvy tam, kde jde o živý dialog, ostatně dialogická forma je pro běžnou komunikaci formou základní. Dialogem v tomto smyslu rozumíme ovšem nejen stav, kdy každý z komunikujících má své repliky, ale i situace, kdy jeden z partnerů promluvy vyjadřuje své postoje mimojazykově, např. mimicky. I na tento druh komunikace mluvčí reaguje, a to nejen mimicky, ale i slovně, např.:

A.: *A ten magnetofón / tak co / máte to púščané nebo co?*

B.: (Přikývnutí.)

A.: *Tag já začnu. Ten se menavál...*

Jako partner vstupuje do komunikace posluchač také tam, kde má jinak projev mluvčího charakter monologu, např. při vyprávění příhody. Ukažme si na úseku souvislého textu, jak se tu role posluchače v procesu promluvy obráží:

... Nám to padlo na krk fšecker / tak sme se s tem vipořádávali / jak to šlo. No ale / to víte / práci sme bili zvikli / tak sme si s tebo nič nedelali, ale / ale / to chci říct / že tehdejší doba a dnešní doba / to se nedá vubec přirovnat / tenkrát diš nebilo aňi na ten chleba / tak si človjek musel rařit / jak to šlo. No a / ale mi sme se práce nebáli / tak sme dělali / ne / dělali vlastně / né / dělali jako koňe / až sme se s toho jakštakš ze fšeho vimotali / no a / teľ nás postibla druhá svjetová válka / a tá nebila o moc lepší než tá první. To se ví / že uš sme se dovedli obáňet / a že to živobiti sme si zehnali / jak to šlo / á / umňeli sme to skovat před Němcama / aby nám nič nevzali / to je / tolik rozumu sme mňeli uš / pravda / že sou to naši nepřáteli / tak sme jim se snažili dat co nejmiň / a vosta-tek / se to schovalo třeba pod zem / to bilo jedno / no a tak sme / tak sme živořili celó vátku / to víte / aji nejakó / neščesti nás postiblo / vo krávu sme přišli a tag dále / no ale / človjeg diš je mladé a má chuď do práce / tak fšecker vidrži / fšecker přečká...

Posluchač je tu promluvě zřejmě přítomen, i když do toku vyprávění nijak nezasahuje. Jeho přítomnost vidíme z oslovování posluchačů v proudu promluvy (*to víte, pravda*), je patrná ale i z celkového pojetí textu: mluvčí se zaměřuje hlavně na momenty, jež mohou být pro posluchače – v tomto případě mladé studentky – srozumitelné a vhodné. V případě, kdy mluvčí vypráví fixovaný text – např. folklórní historku – a o posluchače zájem ztrácí, tyto prostředky zcela chybějí.

Celek mluveného projevu je také na rozdíl od projevu psaného výrazně zakotven v aktuální situaci promluvy, tj. vázán na místo a čas, v nichž komunikace probíhá. Hlavním rysem mluveného projevu je potom deiktičnost (sdělně zcela vyhovující) proti plné (explicitní) pojmovosti projevu psaného. Zakotvení do místa promluvy se projevuje zejména tam, kde jde o sdělení o bezprostřední skutečnosti: místní příslovce *tam, tady, vedle, vzadu* apod. jsou plně srozumitelná jen při znalosti situace: v psaných projevech ji poznáváme z jazykového kontextu, v mluvených projevech stačí i kontext reálný. Běžné věty typu: *Je to tam? Dej to sem!* nemají bez zakotvení do situace vlastně žádný sdělný obsah. Jen vzhledem ke konkrétní situaci je např. srozumitelné sdělení: *U nás třeba je první třída / ve Strachotíně druhá a ostatní sou tady* (u nás = v Horních Věstonicích, tady = v Dolních Věstonicích).

Časové zakotvení mluvených projevů je dáno okamžikem mluvního aktu – aktuální přítomností, na jejímž pozadí se zbývající časy realizují. Toto jednoduché členění však může v souvislosti s vytvářením různých dějových odboček ve vyprávění získat nečekanou složitost, např.:

Diš sme začali brát / toš tam bili dobři dvá / staři ochotňici / šag ona tá manželka je chudera / a ta bila dobrá herečka / má sedmdesát dva roki a tak chudera. A von ešče je čilé. Tak ochotňiku bilo / mislim pjetadvacet. A teľ to fšecker zabínulo / žádné se vo to nestará / zbudovali se kulise novi / ti stáli za staré

mjeni / stáli pjetastiricet tisíc a tet spravovali to hospodu a dali to tam / ti kulise tam nabázeli / jak vipadaji / já nevím.

V promluvách tohoto typu je zvukový charakter mluveného jazyka se svými intonačními prostředky jediným členicím principem celku a jen bohatost zvukových obměn promluvy zabezpečí, že vyprávění bude správně porozuměno.

Plné zakotvení mluvených projevů do konkrétní situace umožňuje využívat ve velké míře elize některých částí výpovědi, jež jsou z hlediska bezprostředního účinku komunikačního aktu očekávané nebo méně důležité. Elipsa může být dána situací promluvy (viz výše – vázanost na čas a místo promluvy), nebo kontextem rozhovoru, např.:

A.: *Višel něgdo z osmé? (třídy)*

B.: *Tak oňi říkaji / že ti / co sou šestáci / že oňi budou / ale mi ešte ne.*

I ve vyprávění dávno minulé příhody může být elipsa velmi častá, aniž by došlo ke zkreslení smyslu:

Tak sme sepsali fšeko / no / zvík to bil / ti májki dávat / tak sme šli do Brna k soudu / tam bili tam / bili tam f tech talárech / seđeli tam / já sem mňel maló dušičku / povidám / fšeci mňe strašili / že tam ešte ti přidaji / gdiš se odvolá / že místo tech štiriadvaceti hođin že mužů dostat tři dňi. Malá dušička bila. Já sem mňel / přet senát / se mňe vřptávali / jak to bilo. Povidám / jak je / jak to bilo / mám děfče / namluveni / no tak sem se chcel blésknót / chcel sem se ... No já / to ... dobre / já vim / já sem taki s tobo / já te ... no toš ... abi te to / tadi sme dostali vot okresniho tadi sódu sme dostali / že se dobre chováš / že fšeko / trestanéz nebil / tak se ti to promíji. Tak sem pođekováł a upalováł. Tet sem došel dom / no a fšeci bili zvjedavi / jak se / prvni sem šel k temu / co mi ... / temu sem pjekně pođekováł / tam sem pjekně pođekováł a teđ se mňe ptali / jak to dopadlo. No a / dostál sem pjed dňi / jo.

Implicitnost vyjádření v mluvených projevech nemusí nutně znamenat stručnost nebo krátkost sdělení. Mluvený projev je naopak mnohdy časově delší, než by byl zvukově realizovaný psaný projev stejného obsahu. V mluveném projevu pozoru-
jeme často o p a k o v á n í části promluvy nebo jednotlivých (obvykle klíčových) výrazů, jindy mluvčí usiluje o přesnější vyjádření a pojmenovává skutečnost vícekrát, osvětluje ji z různých hledisek, a někdy pouze zápasí s volbou výrazu. Emocionalita toto usilování o vhodný výraz ještě zesiluje.

U nás to bilo tak. Tak / hodně se s tím ti starši ženi / aj děfčata / zabivali / s tema / s tem děláním kraslic.

Tak to sme založili ten ochotnicki kroužek / ale to / to je / o tom je teško jenom povidať. Gđibich tadi mňel teho ... o jé / ten bi vám tebo povjedať / co sme spolu hrávali.

Zvláště hojně se v mluvených projevech opakují ukazovací zájmena, jež ze své původní funkce poklesávají až do pozice částice, která má posluchači projevu signalizovat známé, opakované prvky denotátu (tj. označované situace). Hojnost ukazovacích zájmen v mluveném projevu napomáhá udržovat kontinuitu promluvy, např.: *No / je tam povjest / že tam žil říř na tom brađe / a jak tam sou ti skali čtři pot řim / že tam přijela tatarská princezna / že on ju uškrtil a vibodil ju a ti skale tam virostli jako na tu pamjet / a ešte tam pes tam bil / a služebnou taki zabil a fšebno to potom vibodil s tobo okna.*

Celková výstavba mluveného projevu je polem, na němž se kromě vztahu k partnerům promluvy obráží výrazně také sama vlastnost kódu, skutečnost, že v mluveném projevu využíváme zvukového materiálu řeči. To umožňuje členit promluvu bohatým komplexem modulačních prostředků, důrazem a silou, frázováním a pauzami, umožňuje však také odstiňovat nebo pozměňovat vlastní obsah řeči využitím hlasové barvy a intonace.

Silový průběh promluvy je dán vedle fyziologických faktorů (počátek

[237] promluvy, opřený o větší proud dechu, bývá silnější) potřebami významového členění promluvy, potřebou zdůrazňovat klíčová slova. Psaný jazyk, který nemá možnost tuto kvalitu adekvátně označit, dosahuje zdůraznění výrazu jeho postavením v rématu výpovědi, jež bývá v neutrálním mluvním projevu na jejím konci. V mluveném projevu může být jádrem výpovědi v podstatě každý výraz bez zřetel k jeho umístění a tato skutečnost je signalizována změnou síly hlasu, eventuálně také zvýšením artikulační práce. V psaném sdělení *Z nás ještě nikdo nebyl na borách* je tedy rématem „na borách“, zatímco v adekvátní mluvené výpovědi může být jádrem i „z nás“ nebo *nikdo*. Mluvený jazyk této možnosti zdůrazňovat klíčové výrazy bohatě užívá v neutrálních projevech i v projevech emotivních.

Oddělování částí výpovědi *pauzami* je dalším způsobem členění promluvy, který nemá v psaném projevu adekvátní prostředek. Pauzy nemusí být pouze mezi jednotlivými syntagmaty nebo celými výpověďmi, ojedinele může být pauzami rozčleněno i jediné slovo (např. *po- řád- ě*); jemnější významové odstíny signalizuje i délka pauzy a uvnitř ní může docházet i k mimojazykové komunikaci mezi partnery promluvy:

A.: *A bil tu sních?*

B.: *Teda jo / bodně / letos – vic jag loňi.*

A.: *Gde tu jezďte?*

[428]

B.: *Po silnici / u nás máme novou silnici / tak sme jezdili.*

A.: *A liže?*

B.: *To sme dostali pučení – ve škole – škola má. Škola koupila / a mi sme si to pučili za – – – (další partner promluvy naznačuje cenu) – za dvacet korun.*

Jen v základním schématu se do psaných projevů přenáší větná intonace, zvukový prostředek stojící plně ve službách významové výstavby výpovědi. Spisovný způsob označování intonace, tj. interpunkční znaménka (tečka, otazník, vykřičník, čárka – užívání dvojtečky a středníku má funkci jemnějšího rozlišování, je však běžné pouze v textech odborné povahy), je schopen označit pouze relevantní složku intonace, tj. základní orientaci větné linie – její ukončenost, neukončenost, žádací nebo tázací ráz věty, nemůže však označit proměny základního schématu intonace, k nimž v živém jazyce – ovšem v mezích stanovených jazykovým systémem – dochází. Přitom mají tyto proměny, např. rozsah zvýšení tónu při antikadencích, smysl i pro odstínění textu a pro kontakt obou partnerů promluvy.

V této souvislosti si musíme uvědomit, že zvukové členění mluveného textu nemusí ani zdaleka odpovídat rozčlenění, které označujeme v psaném textu interpunkčními znaménky. V psaném jazyce je interpunkční znaménko signálem logicky motivovaného členění celku, odděluje tedy jednotlivé věty nebo rozčleňuje – a to se zřením k interpretaci textu vnímatelem – složitěji budované větné členy, zatímco v mluveném projevu se po intonační stránce mohou vydělovat i jednotlivé výrazy nebo skupiny výrazů, které nelze za samostatnou výpověď pokládat, a intonační členění vychází z pozice autora promluvy. Jako samostatný intonační celek se tak např. vyčleňuje opakovaný výraz, dodatečně připojená část výpovědi – (viz dále), jistý typ intonačního signálu je i při spojování neúplných sdělení do rámce jedné promluvy. Naopak nemusí být zvukově vyjádřeno přičlenění vedlejší věty se spojkou. Proto v zápisech mluvených projevů volíme místo tradičního označení polokadence (tj. čárky) raději svislou čáru (/), které označuje členění mluveného textu, aniž by vzbuzovala nevhodné asociace se zákonitostmi textů psaných. Pro ukončení výpovědi užíváme označení shodné se spisovným (.)

Další z výrazových zvukových vlastností mluvených projevů, *v a r i a n t n o s t b a r v y h l a s u*, nemůže psaný projev odrazit vůbec, i když jde o prvek významově důležitý: vždyť pouhá změna barvy hlasu rozhoduje o tom, máme-li sdělení chápat jako vážně míněné nebo ironické. Psaný jazyk pociťuje nedostatek této možnosti dosti naléhavě, a proto tam, kde usiluje o modelování přirozeného komunikačního procesu (drama, umělecká literatura), vypomáhá si v autorské řeči různými lexikálními prostředky, které komunikační proces racionálně charakterizují (*řekl rozbořčeně, vesele, nadhodil, naznačil . . .*). Pro označování barvy hlasu nemáme přiměřený prostředek ani při prepisech poměrně přesných, při dialektických záznamech mluvených projevů. Proto také jakýkoli graficky zaznamenaný mluvený projev ztrácí mnoho na své svéráznosti.

Jiná zvuková vlastnost, jež má v mluveném projevu funkční využití a jež nemůže být v psaných projevech signalizována, je *p r o m ě n l i v o s t m l u v n í h o t e m p a*. Mluvní tempo jako nutná vlastnost promluvy probíhající v čase může být samozřejmě podmíněno národní nebo osobní zvyklostí mluvčího, ale vzhledem k této průměrné hodnotě vykazuje značné kolísání v mezích daných možnostmi zvukového aparátu mluvčího a sluchového aparátu posluchače na jedné straně, a potřebou kontinuitnosti promluvy na straně druhé. Průměrné tempo promluvy je za těchto okolností pokládáno za neutrální, tj. nepřináší žádné dodatekové informace k základnímu obsahu sdělení. Zpomalení tempa bývá vyhrazeno pro ty pasáže promluvy, které jsou z hlediska mluvčího nebo z hlediska předpokládaného u posluchače mimořádně komunikačně závažné.

Rychlejší tempo je charakteristickým rysem mluvy emotivní, vedle toho se objevuje jako doprovodný signál méně závažných pasáží sdělení. I tempo řeči může být do psaných projevů přeneseno jen nepřímou využitím vhodných výrazů v uvozova-

cích větách (*řekl rychle, rozvážně...*). Mluvní tempo podobně jako hlasovou barvu nemůžeme graficky adekvátně vyznačovat.

Využití modulačních prostředků v mluveném projevu a existence přímého kontaktu účastníků promluvy má své důsledky pro výstavbu promluvového celku a pro syntaktickou výstavbu výpovědi.

Ve výstavbě celku promluvy je charakteristické, že posluchač až na výjimky nemůže předem odhadovat délku celého promluvového celku a že nemůže, jak často dělá při kurzorickém čtení, pasáže, jež jsou mimo jeho zájem, předem odmítat nebo přeskakovat. Průběh promluvy v čase vede k tomu, že posluchač nemá možnost proces vnímání zopakovat např. proto, že mu unikne některá ze souvislostí delšího celku. Proti nedostatům v komunikaci z toho vznikajícím se brání již autor promluvy, který používá v mluveném celku častěji prostředky vyjadřující souvislosti uvnitř textu. Nejde pouze o prostředky vyjadřující souvislost jednotlivých po sobě následujících částí promluvy, existují i prostředky uplatňující se v promluvě jako celku. O p a k o v á n í některých klíčových slov, odkazovací výrazy, ukazovací zájmena, některá ustálená vyjádření typu „*jak jsem říkal*“, udržují kontinuitu projevu zejména při delších monologických projevech.

A tadi sme hráli prvé gdiš sem došél f tem šestaštiricátim | došél sem f pjetaštiricátim roku a potom sme f šestaštiricátim | to tadi ke mñe chođili na skouške | na sále | tam nebylo ñic | opona nebila | ñic nebilo | tož to sme si tu opou uđelali s takové plachtí vozové | toš to bili takovi začátki | tož to bila taková bra | Dárek k svátku. Tak manželka | to bil profesór a manželka mu kópila temu manželu | kalhoti. A von si to voblíkl | no a | musíš mñe to spravít | musíš mñe to skrátít | ti kalhoti | a ta manželka | bila taková | no podle mñe | vzala si stariho profesóra | bila podle ñé hodñe mlači a ta mñela inši zájmi jak skracovat kalhoti. No a potom viđela | že jaksi nervózñi je | povída | k svátku to bude mñet | tak si dala říct a ti kalhoti skrátíla | kus ich skrátíla | no a | gdiš viđel | že ta manželka nemá veliké chuťi do tobo spravování tech kalbot | tag říkal tchíni a tchíñe bila taková moc pobožná a | prosím vás | skraťte mi ti kalhoti a | déte mñe pokoj | dnes nemužu | musím id do kostelička | dejte mñe pokoj s tim | žádni nebudu spravovat | no ale potom si to rozmístela | rozleželo se i to v hlavje | von bil dobrák | ten profesór | tak to skrátíla | ti kalhoti. A von říká | gdiš tá manželka a tchíñe diš nemñeli žádnó náladu | tag bila bolka | no bolka mjela plnó hlavu chlapcu | no a | potom přece řekla dajte mñe | musíme mu to skrátít. Tak mu to skracovali tři. Tag von se voblíkl | jéžiši | a ti kalhoti mñél tak (gesto). Tak to bil ten dárek k svátku.

Zvláštním prostředkem vyjadřujícím souvislosti uvnitř textu je i proměna síly a barvy hlasu – vedlejší odbočky dějové linie jsou vyslovovány poněkud hlubším hlasem a slaběji. Tím se zvýší plastičnost celé promluvy a souvislost se stane zřetelnější.

V dialogu se udržuje kontinuita celku obtížněji, neboť dochází ke střetávání dvou stanovisek nebo způsobů chápání reality. Každý z mluvčích může mít snahu udržet vlastní kontext a mezi jednotlivými replikami může docházet i ke střetům a tematickým přechodům, o nichž jsme mluvili výše.

Celek promluvy se dělí na výpovědi, jež mohou, ale zdaleka nemusejí být plnou realizací větných schémat. Samy hranice výpovědi jsou často dost vágní, neboť mluvený projev je charakterizován tzv. n a v a z o v á n í m, volnějším spojováním částí sdělení bez užití koncové kadence, jež má konec výpovědi po zvukové stránce jasně signalizovat. Do jednoho celku se pak dostávají složky – výpovědní úseky – sémanticky ne zcela koherentní. Volné navazování se přitom může týkat jak celků, jež by mohly po sémantické stránce samostatnou výpovědí být, tak i celků daleko menších. Volné navazování jednotlivých úseků promluvy je odrazem myšlenkových pochodů mluvčího, u něhož se kromě základní linie sdělení realizují v jazykové podobě i různé konotace. Příkladů na takové spojování prvků promluvy je několik už v předcházejícím textu, připomeňme si zde proto jen dvě kratší ukázky:

Jako tatka / on taki vařil krupicu / mamka bila na zájezdě / ten / ten žufan f tom úplně stál / jak on to uvařil / mi sme to jedli dva dñi / tu krupicu.

Bila u náz hospoda a u tej hospodi bila pumpa a dvje lipi / a jeden kluk / mladá bil / a dělali ti / lajti / u nás se tomu pravilo kanóni / na močufku / na vodu /no tak povidal / jakí má pječne udělaní kanón / tak mi sme jako klučiska chitli a ten kanón sme mu vyněsli na lipu / u tej / u tej hospodi. A to bilo u silniče, No / eše sme našli kanón u drubého a ten sme tam viněsli takéj. A co / teđ akorát to bilo tenkrát / cosi Mađarsko proti nám zbrojilo / no / na drubi deň / to bilo f sobotu / idú babi do kostela a povidá / co je / to sú ti kanóni na lipje. A nevim / kerási dobrá duša / povidala / no šag to mislim majú Mađari tam.

V případech uvedených výše je spojení jednotlivých úseků do celku jedné (a jednotné) výpovědi zabezpečováno vedle dějové posloupnosti obsahu sdělení především nedostatkem konkluzivní kadence mezi nimi. V jiných případech je souvislost sdělení signalizována užíváním spojovacích výrazů. Zvláště časté je polysyntetické užívání spojky *a*:

Sú / tak jak / je to takové břišče / a sú tagble dva kluci / a fprostřet je ňejaká holka nebo jedno jak / a oñi si třikrát přehoďjou a bijou a diš ju vibijou / tak se vistiridajou / ten gdo ho vibije / a tak se braje dál.

Tatka pocházel s Čech / z Hlinska / a má tam eše sestru / bili tři / a eše má bratra / ten bidli f Pardubicích. Do Hlinska jezďime každi rok a / f Pardubicích sme eše nebili.

Jako klučiska sme choďivali po dědiňe / no / jeden chlapec tam choďil za cěrkú. A / bil to barák / mezi tim bila cesta / a ten jeden bil / z oknami dopředu / ale děfčica spávala na chlěvje a on tam choďival za ňu. A tak co mu jedenkrát napadlo. Chitil a zebrát / zebrát staré škrmbáli ze susedovích kráf / jak sa pásávali v horách / abi sa nestratili / a jakúsi staru kosu na to uvázal a vrazil to tom stricovi do komína. A fčil natahl špagát a fčil s tim brkál. Jo ale / stric mjet pot tim pec na chleba a oñi tam mjeli ti deski, tag on / ten špagát sa / o ti deski předřěl / šag o ti / tihli sa předřěl / no a / teť / no ale / to bilo aš pozďěj o neco / oñi utekali / bonem pro tú susedku / tá bila ve předním řádě / susedka prišla a kropila sjećení vodu třema kláski / až to pječné nebilo. No a najedenkrát / vileleli z baráku ven / gdiš to nepřestávalo / prišla spátka a fčil zas kropila na fšecku strani / no / on ten špagát sa předřěl / a práskl na ti dřeva / na ti deski. No tak / fšECKO bilo f pořátku / prázdne / a / matka mu povidá / pri / Francku / inšiho ňic neñi / pro tebe přišěl mislim enem sám čert.

Mohou se objevovat i jiné spojovací výrazy (*no a, a tak*) a v jejich užívání se projevuje charakteristika mluvčího, jeho individuální jazykový zvyk. Přednostní užívání některého spojovacího prostředku je příznačné i pro jednotlivé regiony (např. moravské *tož*, převážně české *tak*).

Navazování proudu promluvy spojovacími výrazy je možné i přes rámeček jedné výpovědi, tedy přes užití konkluzivní kadence nebo antikadence. V některých případech umožňuje zvukové rozčlenění spontánního projevu i navazovat proud sdělení – a tedy i proud myšlenek – přes pauzu, v dialogu se objeví i navázání na předcházející vlastní repliku a v monologu navazuje někdy mluvčí na část svého sdělení, která navazovacímu prostředku bezprostředně nepředchází. Vložená věta je pak skutečnou vsuvkou. Volné navazování na základě asociací, v spontánních mluvených projevech zcela běžné, vytváří z parenteze prostředek v těchto projevech bezpříznakový.

Volné navazování promluvených úseků nevyjadřuje koordinací nebo subordinací vztahy mezi složkami sdělení. Pokud takový vztah existuje, posluchač jej identifikuje na základě vlastní mimojazykové zkušenosti (spojka *a* v polysyntetických spojeních nemá platnost slučovací, je jen prostředkem navazovacím). I tam, kde je vztah složek sdělení signalizován spojovacím výrazem, může jít o spojku polysémantickou (např. spojka *když* vyjadřuje vztah časový, příčinný, podmínkový). Jedno-

[238] značnost textu je i v těchto případech dána ze situace promluvového celku nebo z totožnosti zkušenostního komplexu partnerů promluvy. Možnost nedorozumění mezi partnery promluvy sice existuje, přímý kontakt a plné využití intonačních prostředků ji však ve většině případů může vyloučit.

Bohaté zvukové členění promluvy umožňuje realizovat ve větném schématu i další specifickou vlastnost mluveného jazyka, *osamostatňování částí výpovědi*. Při tomto prostředku, sloužícím především ke zdůraznění části sdělení, je část výpovědi vysunuta mimo rámec základního výpovědního celku a bývá v něm zastoupena zájmenem, zájmeným přísluvcem nebo výrazem velmi obecné platnosti. Vytčena může být kterákoli část výpovědi a bývá pak umístěna před vlastní výpovědí, ale mnohdy je připojena jaksi dodatkově až za výpověď. Tento způsob je zvláště častý tam, kde mluví v dodatkově připojené části výpovědi přičleňuje přesnější údaje o sdělované skutečnosti. Někdy jsou dodatkově připojené části vět místem, kde se vyjadřuje postoj mluvčího ke sdělované skutečnosti nebo ke sdělení samému. Osamostatňováním především jmenných částí výpovědi se oslabuje usouvztažňovací princip organizace promluvy a posiluje se princip pojmenovávací. Osamostatněné části výpovědi jsou velmi časté i v promluvách citově neutrálních, při vzrušeném projevu

[432]

je tento prostředek využíván ještě více. Sledujme podíl osamostatněných složek výpovědi např. v tomto úseku vyprávění:

Já sem bil ešče kluk / mislím mně bilo takověch dvanáct rokú / a sestra / ta už bila / ta bila vo pět rokú starší / tož víte / na ti velikonoce / pobledná bila / tak chlapci se na ňu jaksi těšili / ne / nemobli se k nám dostat. Tak vot sousedú / jak sme mňeli domek / tak tam bil / přes ten dvůr / bila zet / a teđ bila ze střechi okapová róra / ná / gdiš přselo / toš abi tam tekla voda. A sestra povdá poslóbě / zavolé ze dva kluki a nanoste tam do té / tak tam bila taková kád / dřevjená / a toš tam nanoste do té vodi / dostanete na čokoládu / na – tak mi sme se činili / nanosili sme to plní. No – teť ráno / klepál na dveře / žádné nevtvirá / nevtviráte / přikázala mamince / nevtviráte. A teť ti chlapci / přes tu zítku vlezli a akorát jak tam bil ten – tá sestra to zamaskovala / tó kál s tó vodó dala tam takové jenom papír nebo co položila / teť najedno veliké křik. Tak otec vibjebl co je a von / ten mládenec / pokaď bil / tak mi – / tagle bila visoká / tak tam bil f té káďi načisto potopené. No tak mu pomobli ven.

Opačným postupem než juxtapozice (postavení vedle sebe uvnitř výpovědi) je rozčleňování sémantických celků do intonačně uzavřených úseků: Má své místo zejména při rychlém spádu mluvy a při expresivním vyjádření. Častěji se do postavení intonačně samostatné výpovědi dostane dodatečně připojená součást sdělení (tzv. adice): „*Já jezďim na to zubňi. Na Šilingrovo námňesti.*“ „*Já mám ptáčki, kočku a psa. Andulki, koreli a zebřički.*“ „*Tak oňi rikaji, že ti, co sou šestáci, že oňi budou (vycházet dřív ze školy), ale mi ešče ne. Protože ti kniški ešče musíjou opravit fšelijake.*“

II. Volba jazykových prostředků

Mluvená řeč má svou specifčnost také v celkové volbě jazykových prostředků. V mluvených projevech se mohou uplatnit všechny podoby národního jazyka a v praxi většiny mluvčích dochází dokonce ke střídání těchto podob nebo i k jejich míšení.

Označení národní jazyk užívá dnešní jazykověda jako souhrnný název pro všechny podoby češtiny, jež existují v úzu příslušníků národa, patří sem tedy nejen spisovný jazyk, ale i tradiční nářečí a interdialekty, obecná čeština, slangy, profesní mluva a argoty. Z hlediska strukturního jsou to jak skutečné útvary se samostatnou strukturou ve všech plánech jazyka – takovou povahu má vedle spisovného jazyka tradiční teritoriální dialekt a do značné míry i interdialekt, tak i podoby, které využívají mluvnické struktury jiného útvaru a vydělují se na základě specifčnosti lexika (slangy, profesní mluvy, argoty). Fakt existence několika struktur v rámci jednoho národního jazyka je podkladem pro možnost střídání různých strukturních útvarů v úzu jednotlivce, a protože jde o struktury geneticky souvisící a i v dnešním stavu dosti blízké, je možnost jejich míšení v konkrétních promluvách velká. Vzhledem k tomu, že každý z uživatelů zná alespoň dva útvary národního jazyka aktivně, nastává míšení a střídání takřka pravidelně, i když výsledný stav může být různý.

Konkrétní jazykový projev vzniká z potřeby sdělit jistou skutečnost a tomuto cíli může sloužit kterákoli z podob národního jazyka. Při výstavbě projevu dochází k jeho stylizaci – volbě a uspořádání prostředků – a mluvčí volí způsob jazykového vyjádření na základě různých subjektivních i objektivních slohotvorných činitelů. Ze subjektivních činitelů je nejdůležitější znalost jazyka u autora promluvy: mluvčí s malým kontaktem se spisovným jazykem bude jen těžko mluvit spisovně, mluvčí neznalý dialektu by nemohl nářečím promluvit. Kromě těchto extrémních případů je však celá škála situací přechodných, kde mluvčí má k jednomu z útvarů lepší vztah, pokládá jej za vhodnější nebo výhodnější, kdy znalost některého útvaru potlačuje apod. Tato situace je v úzké souvislosti s otázkami sociolingvistickými, o nichž bude řeč dále. Se subjektivními slohotvornými činiteli souvisí i emocionální

postoj mluvčího a jeho subjektivní postoj k náplni sdělení, ke kolektivu, jehož je příslušníkem, i k posluchači samému. Subjektivní znalost národního jazyka a vztah uživatele k němu dává materiál pro výběr jazykových prostředků, v němž jsou objektivní slohotvorné činitele prvkem omezujícím volnost autorova výběru.

Z objektivních slohotvorných činitelů stojí na zvláštním místě tematika promluvy, jako objektivní slohotvorný činitel se však uplatní především místo a čas promluvy, cíl komunikačního aktu, osobnost partnera promluvy, a také vliv jazykové a žánrové tradice.

Podoby národního jazyka, jež se mohou v běžných komunikačních situacích uplatnit, mají ze sociolingvistického hlediska různé postavení. Mluvíme o tzv. prestižních útvarech národního jazyka a o útvarech neprestižních.

Prestižní jazykové útvary jsou ty, které pokládají dik mimojazykovým skutečností příslušníci národa za reprezentativní podobu jazyka a o jejichž užívání příslušníci národa v situacích, kdy jim na kvalitě vyjádření záleží, usilují.

Toto postavení má bezesporu spisovný jazyk: jde o pozici získanou v průběhu staletí a je upevňována jazykovou výukou a výchovou ve škole. Každý z příslušníků národa má možnost spisovný jazyk poznat a propracovanost tohoto jazyka umožňuje jeho užívání ve všech jazykových funkcích. Ustálenost spisovné normy pocit správnosti a všestranné výhodnosti ještě zvyšuje. Vztah ke spisovnému jazyku je v české situaci ještě posilován tradicemi národnostními a je zejména u starší generace i aktivně rozvíjen. Pociťování prestižnosti spisovného jazyka nemusí ovšem nutně znamenat dobrou znalost tohoto útvaru: i mluvčí, jejichž aktivní znalost spisovné normy je slabá, usilují v jazykovém vyjádření veřejném a oficiálním o promluvu spisovnou, i když konečný výsledek může být od spisovného jazyka vzdálen. Aktivní znalost spisovného jazyka je u mnoha mluvčích nedostačující. Týká se to zejména jeho mluvené podoby. Se spisovným jazykem se totiž tradičně setkáváme v podobě psané a jeho pasívní znalost je proto daleko lepší než aktivní užívání. Mluvený spisovný jazyk je ostatně v některých funkcích méně obvyklý: i když spisovnost znamená mj. i schopnost jazyka dostat všem potřebám komunikace, jazyková tradice vedla k fixování spisovného jazyka primárně na psané promluvy, od nichž se mluvené spisovné promluvy odvozovaly jako sekundární: do spisovných mluvených projevů pronikaly z psaného jazyka rysy, které neodpovídaly specifiku mluveného jazyka (např. složitá větná stavba, některé tvary a výrazy, které neodpovídají vývojovým tendencím jazyka a jsou jen petrifikovány spisovnou kodifikací). Většina mluvených projevů se realizovala jinými jazykovými útvary a rozdíl mezi oběma typy promluv narůstal. Tendence překlenout rozdíl mezi archaičtějším úzce spisovným vyjádřením a ostatními typy promluv vedla k vydělení specifické stylové vrstvy spisovného jazyka, tzv. *hovorové češtiny*, kterou vymezujeme jako primárně mluvenou podobu spisovného jazyka; jejím strukturálním základem je spisovný jazyk zbavený archaičtějších a knižních rysů. Hovorová čeština je ze sociologického aspektu prestižní podobou jazyka, i když, na rozdíl od jazyka ryze spisovného, jí chybí pevná kodifikace a i její norma nemusí být v různých oblastech naší země jednotná, především ne v rozmezí kodifikovaných tvarových dublet. Nadto platí, že v promluvách realizovaných hovorovou češtinou bývají mluvčí tolerantní vůči nespisovným prvkům.

Mimojazykové skutečnosti posledních let vedou k vyčlenění další prestižní podoby národního jazyka: jde o obecnou češtinu, od původu středočeský interdialekt, který si dik tomu, že je neoficiální podobou mluvy hlavního města a že je zároveň ve většině rysů společný i pro celé jazykové teritorium Čech, získává postavení jazykového útvaru splujícího spisovný jazyk ve funkci neoficiálního prostředku běžných jazykových sdělení. V této funkci jakési celonárodně přijatelné nespisovné mluvené podoby češtiny se prosazuje v krásné literatuře a objevuje se i ve veřejných sdělovacích prostředcích (televize, rozhlas), tedy tam, kde byl ještě donedávna možný pouze projev (hovorově) spisovný. Obecná čeština je jako nepříznaková podoba ne-

oficiální mluvené češtiny hodnocena pouze v Čechách a zčásti na západě Moravy, na většině území Moravy je zatím uživateli přijímána jako příznakově česká. I když jde tedy o prestižní podobu národního jazyka, její působení na území většiny Moravy je pouze slabé a nelze je s vlivem spisovného jazyka stovnávat.

Ostatní útvary národního jazyka jsou pokládány za neprestižní. I když existují a rozvíjejí se (a počet jejich nositelů je dosti vysoký), mají funkční využití jen ve sféře neoficiálního denního mluvního styku a perspektivy jejich trvání jsou omezené. Největší funkční omezení mají tradiční teritoriální dialekty, jež jsou dnes živé pouze ve sféře intimního mluvního styku a jsou příznačné pouze pro příslušníky starší generace venkovských obyvatel. Tradiční teritoriální nářečí jsou útvarem národního jazyka, který má dnes skutečně reliktní charakter. Nářečí však nemizí a nezanikají. Vytvářejí se tzv. *interdialekty*, obecná nářečí, která podřezují systémové rysy vlastních skupinám nářečí, ale oprostují se od specifických jazykových zvláštností charakteristických jen pro jednotlivé teritorium. Tak se v průběhu staletí vytvářela dnešní obecná čeština (ve své neprestižní podobě dosud slabě diferencovaná na typ jihozápadočeský a východočeský), a tak se v posledních desetiletích vytvářejí obecná nářečí na Moravě. Výrazná odlišnost moravských nářečních oblastí je důvodem, že se tu vytvářejí interdialekty tří typů (podle základního charakteru oblasti středomoravský, severomoravský a východomoravský), méně pokročilý stav nivelizace pak má za následek, že moravské interdialekty nemají dosud pevnou stavbu a že mnohdy můžeme zatím mluvit jen o interdialektických tendencích, nikoli o celém interdialektickém systému. Interdialekty jsou po funkční stránce blízké dialektům, jejich akční rádius je však širší: i interdialekt je především jazykem intimní komunikace, jeho nositelem jsou však mladší a mladé vrstvy obyvatel oblastí, kde u starších osob dožívá tradiční nářečí, a je také jazykem obyvatel měst. Jeho funkce může být rozšířena i na vyjadřování poloveřejné, jako jazyk veřejných promluv – i když promluv v prostředí jinak interdialektickým – se pokládá za příznakový.

Specifickou podobou národního jazyka je tzv. *jazyk běžně mluvený*. Je vymezen pouze funkčně – fungováním jako neoficiální kód jazykového vyjádření –, nemá vlastní strukturní náplň a může být obsazen kterýmkoli z útvarů jazyka. V praxi uživatelů se tu jednotlivé útvary mísí a běžně mluvený jazyk má smíšenou strukturu. Běžně mluvený jazyk je polem interakce lokální obměny národního jazyka s prestižními jazykovými útvary. Důležitou roli při jeho vytváření má skutečnost, že jde o společný jazyk celého kolektivu uživatelů a že vytvářený kolektivní jazykový úzus vychází z jazykové zvyklosti každého jednotlivce, kterou může postupně měnit, a má tendenci k vytvoření jistého lokálního jazykového standardu. V oblastech, kde trvá kontinuita českého osídlení a kde jsou starší vrstvy obyvatel dosud nositeli tradičního (třeba nivelizovaného) nářečí, je tento proces poměrně jednodušší: jednotlivý uživatel většinou sahá v běžných denních komunikačních situacích po nespisovně mluvě vlastní obce (např. po interdialektu, a prestižní jazykový útvar působí na jednotný stabilní základ a jeho vliv je snadno postřehnutelný. Takto utvářený běžný jazyk je v prostředí obce naprosto nepříznakový a pokud se mluvčí pohybuje pouze v tomto prostředí, nepocituje potřebu jej měnit.

Složitější situace nastává v oblastech, kde tradiční nářečí nejsou nebo kde došlo a dochází k velkému pohybu obyvatelstva, přinášejícího s sebou vlastní jazykové zvyklosti poplatné jazykovému úzu lokalit, kde vyrostli. Velký pohyb obyvatelstva je charakteristický pro průmyslová města, zvláště velká, a pro oblasti dosídlené českým živlem po roce 1945. V těchto místech je vytváření běžně mluveného jazyka společného všem příslušníkům kolektivu živým procesem s výsledky, které za dnešní situace můžeme pouze odhadovat sledováním jednotlivých vývojových tendencí.

Běžný mluvený jazyk obyvatel Horních Věstonic je typickým příkladem jazyka, který se ustaluje v současné době. Proces, který zde pozorujeme, je analogický

podobnému procesu v jiných nově osídlených obcích, specifičnost složení obyvatelstva obce a směry jeho migrace však vytvářejí v každé z obcí zvláštní situaci.

Horní Věstonice byly po roce 1945 podobně jako okolní obce dosídleny přistěhovalci z jiných míst naší vlasti i ze zahraničí. Vzhledem k původu nejpočetnějších skupin osídlenců musíme při sledování vývoje běžné mluvy obce počítat především s možným vlivem dialektů a interdialektů východomoravské a středomoravské jazykové oblasti: vliv tradiční mluvy Čech – obecné češtiny – a vliv slovenštiny je slabší. Celek jazyka se pochopitelně utváří za kontaktu s prestižními jazykovými útvary a pod jejich tlakem.

Na ustalování jazyka má vliv i jazyková praxe nejbližších okolních obcí, zejména obcí spádových. V případě Horních Věstonic s modifikujícím vlivem jazykového okolí počítat nemusíme, neboť okolní obce se po stránce vývoje obyvatelstva se sledovanou obcí shodují a nevzniká potřeba vyrovnávat při jazykovém styku mimo komunitu obce případné jazykové rozdíly.

Pro jazykový vývoj v obci je důležité, že přistěhovalci tvořili po sociální stránce takřka homogenní celek (byli to zemědělci), takže pro počáteční stav vytváření společného běžně mluveného jazyka nemůžeme předpokládat úsilí po sociální diferenciaci jazykových prostředků. Na samu volbu jazykových prostředků má vliv to, že základní skupiny přistěhovalců pocházely nejen z jazykově blízkých oblastí, ale dokonce i ze stejných obcí (Dolních Bojanovic a Komně). Lidé pocházející ze stejných obcí měli zejména na počátku tendenci udržovat kontakty především mezi sebou a diferencovat se od jiných skupin. Obě obce leží v oblasti východomoravských nářečí, z této oblasti pocházela z jiných obcí další početná skupina osídlenců. Kontakt s východomoravskou jazykovou oblastí udržují jednotlivé rodiny dodnes. I když v průběhu let došlo v počátečním skladu obyvatelstva ke změnám, základní směr přistěhovalectví zůstává zachován.

Lidé přicházející do Horních Věstonic pocházeli z prostředí, jež mělo jazykový úzus neodpovídající spisovnému stavu. Mnozí z nich vyrostli v obcích s živým tradičním nářečím, ve svém původním prostředí je užívali a dobře je znali, neboť bylo i mluvou jejich rodičů a kolektivní vrstevníků. Tato různorodost však nebyla na závalu porozumění a kolektiv dospělých, v němž se pohybovali, byl k jazykovým zvláštnostem celkem tolerantní; vyjadřování, které si přinesli ze svých původních obcí, proto nebylo nápadné a dospěli si je mohli dobře podržet. Podobná jazyková situace vznikala i v okolních obcích, a proto se noví obyvatelé Horních Věstonic necítili jako odlišní ani při mluvě mimo prostředí obce. Do Horních Věstonic přišli jako lidé dospělí, jejich jazykový vývoj byl už ukončen a zaměstnání ani postavení v societě obce je zejména z počátku nenutilo starší jazykovou zvyklost měnit. Ostatně starší z přistěhovalců toho již ani nebyli schopni. Dospělý člověk se v běžných situacích uchyluje k využívání jistých jazykových „prefabrikátů“, hotových konstrukcí, které má zažity a častým opakováním jaksí nacvičeny, a jen velmi výrazná změna komunikační situace jej může vést k tomu, aby byl skutečně jazykově tvůrčí – aby sledoval způsob vytváření vlastní mluvy.

Situace dětí, které s rodiči do obce přišly, byla jiná. Ty zvládaly postupně jazyk na základě úzu vlastní rodiny, ale působil na ně i kontakt s ostatními dětmi, pocházejícími z odlišného jazykového prostředí. Proces ustalování jejich mluvy je předstupněm vývoje mluvy dnešní mladé generace.

Jak jsme již uvedli, přicházela většina obyvatel z oblasti východomoravských nářečí a ve své mluvě nesla jejich charakteristické znaky. I když skupina východomoravských nářečí je vnitřně diferencována, většina frekventovaných hláskoslovných i tvaroslovných prvků pro ně charakteristických je pro celek společná. Zároveň jde o rysy, jež lze označit za charakteristické pro východomoravský interdialekt. A. Jevy shodné se spisovným jazykem a odlišné od jiných nespisovných útvarů češtiny:

1. Ve shodě se spisovným jazykem a na rozdíl od ostatních nespisovných útvarů národního jazyka zachovávají původní *y* (vyslovované někdy jako *i*), např. *bodni, stric, bodný, strýc* proti obecně českému *bodnej, strejc* a středomoravskému *hodné, stréc*.
2. Ve shodě se spisovným jazykem a na rozdíl od obecné češtiny a západní části středomoravských nářečí ~~mař~~ nářečí východní Moravy:
 - a) většinou nezúžená *é* (*kolébat, malé koře* proti obecně českému *kolíbat, malí koře*);

b) neprosadilo se protetické *v* před náslevným *o* (*okno, okopat* proti obecně českému *okno, vokat*); [239]

3. Ve shodě se spisovným jazykem a středomoravskými nářečími se v 1. pl. dekl. adjektiv a zájmem zachovává rozdíl životnosti (*mladí psi – mladé kočky* x obecně českému *mladí psi, mladí kočky*).
 4. Ve shodě se spisovným jazykem a na rozdíl od středomoravských nářečí je v 6. sg. měkké deklinace koncovka *-i* (*na srci, v obňi*); středomoravská nářečí tu mají tvar vyrovnán s dativem (*na srcu, v obňu*).
 5. Substantiva na *-l, -la* mají na rozdíl od většiny středomoravských nářečí tvrdou flexi (východomoravské *dva kotly, ve škole* proti středomoravskému *dva kotle, ve školi*).
- B. Ve shodě s tradičními nářečími většiny Moravy a na rozdíl od spisovného jazyka je v těchto nářečích:
- a) krátkost v kmeni některých jednoslabičných maskulin (např. *hrach, mak*) a dvouslabičných feminin a neuter (např. *rana, skala, blato*); krátký je 7. pl. *s nama, s vama* a krátké jsou i mnohé infinitivy sloves (*psat, dat*);
 - b) v koncovkách nedošlo ke změně *a > e* (např. *kaša, čepica* proti spisovnému *kaše, čepice*);
 - c) v koncovkách nedošlo ke změně *u > i* (např. *kašu, čepicu* proti spisovnému

- kaši, čepicí*); nemění se také *ú > í*: další vývoj jazyka však vedl k rozlišení tvaru středomoravského a východomoravského (středomoravské *našó, čepicó*, východomoravské *našú, čepicú*);
- d) mizí *j* před *i* na počátku slova (*iskra, idlo*), ve východnější části Moravy i uvnitř slova mezi vokály (*žací*);
- e) v přičestí minulém se velmi často dluží samohláska před koncovým *l* (*volál, prosil*);
- f) neurčitá zájmena a příslovce mají podobu *negdo, neco . . .*;
- g) tvrdé a měkké typy deklinace jsou ve tvarech poměrně bližší než ve spisovném jazyce, měkká flex je i u jmen na *-z, -s, -za, -sa* (*v nosí, ke kozi*);
- h) u některých maskulin měkkého deklinačního typu je v 2. sg. koncovka *-u* (*plaču, čajú*);
- i) v 7. pl. většiny deklinačních typů substantiv je koncovka *-ama* (*kuřatama, čepicama, strojama*), jen nejarchaičtější východomoravská nářečí mají koncovky diferencované;
- j) existuje tendence k unifikaci tvarů tvrdé flexe zájmen a adjektiv (*mladích – tích*);
- k) sloveso *být* má v 1. os. sg. tvaru *su*, podoba *sem* je pouze součástí složených tvarů;
- l) ve 3. pl. sloves IV. třídy se prosazuje na místě původních koncovek unifikované *-ijú* (*chodíjú, prosíjú, ušíjú*), jež je hláskoslovnou obměnou středomoravského *-ijó*. Koncovka *-jú* je většinou i u sloves V. třídy (*volajú – tvar je hláskoslovnou obměnou progresivního středomoravského volajó*).
- C. Ve shodě s přílehlými úseky středomoravských nářečí a na rozdíl od spisovného jazyka v těchto nářečích:
- a) vzrůstá počet domácích výrazů s použitím fonému *g*; jako samostatné fonémy se objevují hlásky *z, ž*;
- b) historicky původní *u* je v některých případech zachováno i ve slovních základech a nezměnilo se v *i*, např. *košula, břuch*; směrem na východ přibývá i nepřehlasovaných podob se zachovaným *a* (*ležat, jabla*);
- c) takřka pravidlem je znělá mezislovní asimilace před vokály a jedinečnými souhláskami (typ *g oknu, g lipje*);
- d) hojněji než ve spisovném jazyce se zachovávají nestažené tvary deklinace vlastňovacích zájmen (*svojeho, o mojem*).
- D. Část východomoravských nářečí zachovává ve shodě s přílehlými nářečími středomoravskými u sloves, jež mají ve 2. os. sg. imperativ zakončen na *-i*, toto *i* také v plurálu (*ubňíte, nespíte*), v jiných je stav obdobný spisovnému.
- E. Typické společné rysy vlastní pouze východomoravským nářečím jsou soustředěny především v hláskosloví.
- a) Důsledně se zachovává původní *ú* (*súd, múka, vedú*), nedošlo k jeho diftongizaci (spisovné *soud, mouka, vedou*) ani k následné monoftongizaci (středomoravské *sód, móka, vedó*).
- b) Jako samostatný foném se objevuje *ĭ*; opozice tvrdého a měkkého *l* se po fonetické stránce realizuje různě. Jev přesahuje i do severovýchodního úseku nářečí středomoravských a je typický i pro nářečí lašská, jež jsou mimo náš zájem.
- c) Na většině území se zachovalo původní tautosylabické *-aj* (*daj, vajco*);
- d) Před *j* a *ň* se dluží samohláska *o* (*boňi, dóji*).
- f) Ve 3. pl. maskulin a neuter je obvyklá koncovka *-om*, v 6. pl. koncovka *-och* (*ogarom, kuřatom; ogaroch, kuřatoch*).

Jevy, jež jsme uvedli, jsou společné pro takřka všechna východomoravská nářečí a jsou také ve většině určující pro charakter nivelizovaných nářečí – interdialektu.

Zvláštní postavení má mezi nimi pouze výslovnost *l*, která do interdialektických promluv proniká jen v individuálním úzu.

F. Jednotlivá nářečí východní Moravy mají ještě další specifické rysy.

V oblasti hláskosloví je to např. rozlišování *y-i*, *y-i* jako samostatných fonémů, existence dlouhého slabičného *ř*, *l*, výslovnost tzv. obalovaného *l* (*u*), zbytky výslovnosti měkkých retnic apod. V oblasti morfologie jsou tato nářečí diferencována např. koncovkou 1. pl. životných maskulin (*súseděi* – *súsedé*), koncovkami 7. pl. jmen (*s tými chlapy* – *korunami* × *chlapama*, *korunama*); nejvýraznější diference je v 3. os. pl. sloves IV. třída (typy *oňi prosá* – *prosija* – *prosijú*). Jazykové zvláštnosti jsou soustředěny zejména v severním úseku této nářeční skupiny a i tu jsou na ústupu.

Poměrně početná byla v Horních Věstonicích i skupina dosídlenců z oblasti nářečí středomoravských. Pro jejich mluvu byly charakteristické mnohé prvky společně s nářečími východní Moravy (viz zde A 2, 3; B; zčásti C, D), v jiných rysech se však lišili. Zejména to bylo užívání charakteristických středomoravských monoftongů *é*, *ó*. Tyto monoftongy vznikly vývojem ze starších diftongů a jsou ve středomoravských nářečích rozmístěny takto:

Hlásky *ó* je na místě spisovného *ou* (a východomoravského *ú*): *móka*, *maló* proti spisovnému *mouka*, *malou*, východomoravskému *mika*, *malú*.

Hlásky *é* je na místě spisovného psaného *y*, po sykavkách porůznu i na místě *i*: odpovídá mu obecně české *ej* a východomoravské *y/i*, např. středomoravské *staré stréc*, *sétko*, obecně české *starěj strejc*, *sejtko*, spisovné a východomoravské *starý strýc*, *sítka*. *Ě* je i na místě spisovného tautosylabického *-ej* a východomoravského *ej/aj*, např. středomoravské *dé*, *véce*, spisovné *dej*, *vejce*, východomoravské *daj*, *vajce*.

Kromě těchto monoftongů jsou pro část středomoravských nářečí příznačné i změny krátkých vokálů (typy *bodo*, *rebe*): z oblastí těchto změn se do obce přistěhovalo jen minimum rodin, a proto o jejich podílu na formování mluvy obce nemůžeme uvažovat.

Z vlastních Čech byl příchod osídlenců jen sporadický, a proto s přímým vlivem obecně češtiny nemusíme počítat. Působení prestižní obecně češtiny se dotkne na příslušném místě.

U všech příchozích z českých zemí musíme počítat vedle znalosti nespisovného útvaru češtiny i s různě silnou pasívní znalostí češtiny spisovné, která byla v průběhu let spíše posilována (vliv masové sdělovacích prostředků).

Roztříštěný byl jazykový vliv Slováků, kteří přicházeli z různých míst Slovenska a byli nositeli různých slovenských dialektů. Jazykový vliv reemigrantů byl nepatrný.

Jak jsme již uvedli, dospělí příchozí zůstávali ve svých jazykových projevech poplatní mluvě svého rodiště. Ani dlouholetý pobyt mimo ně nesetřel z jejich spontánní mluvy výrazné lokální příznaky, z jazykového projevu je dobře patrna nejen širší jazyková oblast, ale i užší určení nářeční podskupiny. Podíl inovací je v promluvě některých lidí malý, jiní mluvčí se se svým původním dialektem rozloučili více. Tento rozdíl pramení jednak z živosti kontaktů s původním prostředím, které posilují tradičnost mluvy, jednak s celkovým vývojem života jednotlivce: lidé opouštějící častěji domácí prostředí se zbavují výrazných rysů dialektu spíše než lidé na ně vázaní. Zachovávání výrazných rysů původního dialektu můžeme sledovat na následujícím projevu (jazykové prvky zřetelně přejeté z jiných podob češtiny jsou podtrženy; jazykové jevy, které sice neodpovídají nářečí původní obce, ale jsou ve shodě s interdialektickými tendencemi, pokládáme za prvky nepřejeté):

No jag říkám / ten čeňnik přišel za mňú / a povídám / já sem nigde nebil. No á / toš šel za tím jedním a povídá / při tis tam nebil také? No při bil. A při kerí tam bil vjec. No při aj Joža tam bil. No šag on říká / že tam nebil. Povídá, Ale bil. Povídá chlapy / vite co / ten Franta / to je mladí chlap / ten si to može

z'delat aji sám / povídá / ale tom stricovi / tom bo z'delajte. No tag dobře / tak sme sa zebrali a šli sme.

Jak je vidět, rozdily proti původnímu dialektu jsou v nepřipraveném projevu nepatrné. Výrazný vliv dialektu je u téhož mluvčího i při vyprávění anekdoty, která byla v původní verzi nepochybně formulována jiným jazykovým útvarem, velmi pravděpodobně spisovným jazykem.

Hitler povídá svim / svim pilotom / povídá / chlapi / nedá se nič d'elat / dibiste mñeli za vlasni cenu života zrazil ruské letadlo / tak to mosite u'delat. No a toš / ten jeden německí pilot / uvid'el to ruské letadlo / a tag lefi a že narazi naň. No a / teď ale najedenkrát / zavř'et oči a najedenkrát otevř'e oči a vidí / že je kus za nim. Hm / tak sa otočí a spátki nanovo. No a zas. Zavř'el oči / přelet'el a bil na drubé straňe. No a / ř'el lefi zas a povídá mu ten Rusák / povídá / ti blázne / jestli ešče jedenkrát pojed'eš / povídá / tak ř'i ti okna už neotevř'u.

Podobně jako Východomoravané si udržují v podstatě původní mluvu i staří rodáci ze střední Moravy. Jejich původní nářečí je ve srovnání s mluvou Východomoravanů méně výrazné zvláště proto, že typické středomoravské *é, ó* má tendenci přecházet vlivem prestižních jazykových útvarů v méně nápadné *ej, ou*. Rozsah tohoto přechodu závisí ovšem na osobnosti mluvčího i na charakteru promluvy. Celkově vypadá takový projev např. takto:

Toš to máje / to bilo prvñiho máje / tak já uš sem bil / bilo mje osmñác roku / uš chlapec / chođil sem tam za d'ěfcicu. Pjekni d'efce to bilo / tak sem tam za ñou chođil / no a co / stavjeli u nás / nekeré postavil takové / agálovó májku / no já sem si zavotal jednoho kamaráda a šli sme do lesa / tam bili pjekni modř'ini. Znáte modř'ini? Tak sme to pjekñe uřezali a uš sme sipali dom. Doma sme to nazdobili pjekñe / postavili / májka bila krásná taková. No já / drubí deň ten blidač v lese to zjistił / je to tam uřezani v lese / tak š'el po vesñici / a / tadi je to! No toš / tam bilo to d'efce / za kerou sem chođil. Gdo za ñu chođil? No to máte jedno! Přiš'el řetñik / teť k sódu / musel sem k sódu / tak sem bil vocóžen' na řtiriadvaced bođ'in.

Jak ji vidět mj. i z uvedených příkladů, je mluva starších obyvatel nejednotná, a i když komunikace mezi nimi probíhá po jazykové stránce bez závad, nelze u nich mluvit o vytváření jednotného běžně mluveného jazyka. Vývoj relativně jednotné lokální podoby češtiny je možný až v generaci mladé a nejmladší. Jako reprezentanta této generace volíme mládež vyšších ročníků ZDŠ, neboť jejich mluva je již po stránce volby jazykových prostředků celkem stabilizována. Mládež tohoto věku navštěvuje sice ZDŠ mimo vlastní obec, ve spádových Dolních Věstonicích, kolektiv vrstevníků v této škole je však složen z obyvatel obcí Pavlova, Dolních Věstonic, Strachotína a Milovic, jež byly vesměs dosídleny také po roce 1945, a to v podstatě stejným způsobem jako Horní Věstonice.

Jazyk dětí staršího školního věku v sobě spojuje jazykové tradice rodiny, v níž dítě zvládlo základy mateřského jazyka a s níž udržuje pravidelnou komunikaci (často jde i o kontakt s generací prarodičovskou), s vlivem mluvy ostatních příslušníků kolektivu vrstevníků – a zejména dětí jsou k jazykovým zvláštěnostem velmi málo tolerantní a jazykový kolektiv mládeže má silně unifikující vliv – a formuje se pod přímým tlakem prestižních jazykových útvarů. Normu spisovného jazyka se děti tohoto věku učí nejintenzivněji zvládat při školní výuce.

Skupina dětí, jejichž mluvu jsme sledovali, je patnáctičlenná. Po sociální stránce jde o celkem homogenní kolektiv, u 12 dětí pracuje alespoň jeden z rodičů v zemědělství, jen dvě děti mají rodiče se středním a vyšším vzděláním. Pokud jde o aktivní postoj k prestižním jazykovým útvarům, ve sledované skupině nebyly žádné výraznější výkyvy.

Rodiče dnešních školáků se do obce většinou přistěhovali jako děti po roce 1945, několik se přivdalo a přiřzenilo z obcí okolních i z míst vzdálenějších a někteří se přistěhovali – i s dětmi – nověji. V menším počtu případů děti vědí o původu svých rodičů málo (např. jen že jsou z Mo-

ravy) nebo vůbec nic. Valná většina rodin je z hlediska místního původu smíšených. U tří dětí je rodina neúplná. Z patnácti matek pochází 5 z oblasti východomoravských nářečí, 5 z oblasti nářečí středomoravských, 2 ze Slovenska, 1 z reemigrantské rodiny z Volyně, u jedné je údaj neúplný (Morava) a u jedné chybí. Z 12 otců je většina (8) z východní Moravy, 2 z Čech, 1 ze střední Moravy a 1 ze Slovenska. Toto složení odpovídá tendenci žen následovat muže do místa jejich působiště, muži následují manželku méně často. Vzhledem k tomu, že jazyk dítěte je výrazněji určován mluvou jeho matky než jazykovým podílem otce, musíme při analýze projevů dětí počítat s vlivem mluvy východomoravské i středomoravské, východomoravský podíl by však mohl být důležitější, a to nejen pro vliv otců rodin, ale i pro charakter celkové mluvy obce, kde je východomoravský živel daleko silnější.

Jazyk mladé generace sledujeme rozborem jejich spontánních promluv, znamenanych na magnetofonový pásek při rozhovorech s kolektivem dětí za přítomnosti exploračtora. Témata promluv byla částečně navozena exploračtorem, šlo vždy o situace dětem blízké a předem bylo vysvětleno přístupnou formou, že jde o normální vyprávění, nikoli o školní nebo jiné zkoušení. Rozsah materiálu od jednotlivých dětí není stejný, zábrany při styku s cizí osobou jsou u některých jedinců velmi silné a brání vytvoření dobrého kontaktu rozmlouvajících a získání vhodného jazykového materiálu.

Ani při značném rozsahu textů se nemůže podařit získat reprezentativní materiál pro všechna místa jazykového systému, kde se v běžné mluvě interferující struktury setkávají a mísí. Proto vedle přímého pohledu na konkrétní jazykové projevy volíme i pohled nepřímý, rozbor materiálu získaného dotazníkovou metodou.

Pro výzkum touto metodou byl zvolen Sondační dotazník pro výzkum mluvy mládeže v pohraničí vypracovaný kolektivem dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český. Dotazník obsahuje celkem 81 otázek na různé lexikální a tvaroslovné jevy; v některých otázkách se sleduje jevů více. Otázky obsahují podle potřeby i stručný návodný kontext a jsou stavěny tak, aby zkoumaná osoba do kontextu pouze doplnila sledovaný výraz. Základ kontextu je podáván neutrálním spisovným jazykem, nevylučuje se náznak hovorovosti. Otázky se kladou kolektivu dětí (celé třídy) a žáci zapisují pouze výraz, který by do kontextu podle jejich názoru patřil.

Před započítáním výzkumu je dětem dobře vysvětleno – s poukazem na jejich znalosti o rozdílech v národním jazyce získané při výuce českému jazyku, že zkoumající očekává doplnění výrazu v té podobě, jaká by se dítěti zdála nejběžnější v kolektivu ostatních dětí. Záměrně dětem připomínáme, že nám nejde o zkoušení znalosti spisovného jazyka ani o sledování úrovně výuky češtině, ale skutečně jen o to, jaké výrazy nebo obměny výrazů se objeví mimo oficiální mluvní styk. Strachů před cizí osobou i ostychu přiznat se k nespisovným výrazům se děti zbaví mj. i tím, že své odpovědi nepodepisují. Ztrácíme tím sice možnost porovnávat skutečný úzus jednotlivce s výsledkem ankety, získáváme však odpovědi bezprostřednější. Celek výzkumu dostává podobu jazykové hry a většině dětí se líbí a jsou ochotny se jí zúčastnit. Zkušenost s podobnými výzkumy v místech, kde stará generace dosud mluví tradičním nářečím, nás učí, že reakce dětí je živým zrcadlem jazykových poměrů v obci.

Jistou nevýhodou celého postupu je to, že odpovědi získáváme písemně a že nezvyklost psaného záznamu může vést u dítěte k tendenci užít formy obvyklejší – spisovné. Vždy zůstává určitý počet dětí, které nejsou z různých důvodů s to se přes tuto bariéru přenést (asi 10 % odpovědí může být takto zkresleno). Písemná forma odpovědi však na druhé straně umožňuje sledovat jazykové povědomí u daleko většího počtu informátorů. Nehodí se pouze pro jevy ryze fonetické, ty jsou však natolik frekventovány v běžných projevech, že zprostředkované údaje nepotřebujeme.

Diskutabilní je otázka, do jaké míry je takto poznané jazykové povědomí skutečným měřítkem jazyka obce. Vždyť to, že se aktivně přihlásím ke znalosti nebo užívání některého typu vyjádření, nemusí nutně znamenat, že jiný typ neznám nebo že dokonce ve většině případů neužívám formu zcela jinou. Stylová rozrůzněnost jazykových projevů je v dnešní společnosti natolik velká, že jazyk, kterým se obracíme na příslušníky rodinného kolektivu, může být u jednotlivce i dosti odlišný od způsobu, jakým promluví např. s cizí osobou nebo dokonce na veřejnosti. Ani při

přímém výzkumu ovšem zkusíme vyloučit nemůžeme, i tu můžeme narazit na jedince jazykově velmi různé, a tedy i tu možnost zkusíme situace je. Představa, že bychom mohli analyzovat např. všechny mluvené promluvy lokality v určitém časovém úseku, je zcela nereálná, a proto všechny údaje o mluvě v obci se složitým vývojem osídlení můžeme pokládat jen za orientační.

Údajů dotazníků užíváme pouze jako doplňkového materiálu. Vycházíme z předpokladu, že pokud se v něm objeví prvky odlišné od spisovného jazyka, je to dokladem znalosti těchto prvků u jednotlivého uživatele a je to i předpokladem pro jejich užívání v promluvách, kde na formu jazykového projevu méně dbáme (i když u některých lidí je to z hlediska kvantity malý počet mluvních aktů nevěřejné povahy, jež bychom pravděpodobně přímo jen těžko sledovali). U jevů spisovných můžeme vždy uvažovat o působení prestižnosti jazyka a o vlivu psané formy odpovědi, a proto podíl spisovných odpovědí nepokládáme za skutečné měřítko jazyka běžné komunikace.

Vedle dotazníku na jevy hláskoslovné a tvaroslovné byl připraven i kratší dotazník ryze lexikální, který měl za úkol sledovat kontinuitu tradičního lexika v mluvě mládeže (v podstatě kontinuitu rodinného úzu) i jeho možné sjednocování.

Dotazník byl vyplněn se skupinou dětí z Horních Věstonic ústní formou metodou řízeného kolektivního rozhovoru. Výsledku věnujeme samostatnou kapitolku.

Struktura jazyka mladé generace Horních Věstonic se jeví jako smíšená. Jednotlivé jazykové prvky charakteristické pro základní skupiny přistěhovalých rodin se v mluvě mladé generace promítají takto:

I. Prvky příznačné jen pro jednu skupinu přistěhovalých:

1. Charakteristické prvky východomoravské:

a) Jevy příznačné jen pro omezené skupiny východomoravských nářečí jsme zaznamenali ve spontánním projevu jen jedenkrát (*bidlija*); podobně vyzněl i materiál z dotazníku.

Žádný z mladých mluvčích nerozlišoval ve výslovnosti *y – i*, *ý – í*, nezaznamenali jsme ani výslovnost tzv. obalovaného *l (u)*.

b) Typické východomoravské *ú* na místě spisovného *ou* se v mluvě mládeže objevuje jen sporadicky (*poslúchali*, *vječimú*). Mnohem častější je jeho náhrada diftongem *ou*, a to nejen v pozicích shodných se spisovným jazykem (*louka*, *malou sestru*), ale i tam, kde bylo původní východomoravské *ú* na místě jiných spisovných hlásek (*bidlijou*, *našou kočkou*). Podobně vyzněl i materiál z dotazníku. Ostatní rysy typické pouze pro východomoravské nářečí jsme ve spontánních projevech nezaznamenali. Výsledky nelze zpřesnit pomocí anketního materiálu, neboť anketa z nich sledovala pouze tvar 3. pl. (typ *břibatům – břibatom*) a výsledky v tomto tvaru ukázaly jen nepatrnou stopu starého jazykového stavu (jeden údaj pro tradiční tvar).

2. Charakteristické prvky středomoravské:

Pro mluvu příslušníků středomoravských dialektů jsou nejcharakterističtější monoftongy *é*, *ó*. V mluvě mládeže (z níž část po rodičích pochází dokonce z centra těchto nářečí) jsme je nezaznamenali a v materiálu ankety se neobjevily. Starší *ó* je podobně jako východomoravské *ú* nahrazováno diftongem *ou* (*louka*, *hod'ijou*), staré *é* je ve slovních základech zastoupeno *i* (*stric*, *mлін*), na konci slov je ojedinele také *ej* (*hodní – hodnej*).

II. Prvky společné nářečím východomoravským a středomoravským (prvky celomoravské):

Prvky společné mluvě celé Moravy se v projevech mládeže Horních Věstonic uplatňují hojně. Pro celkový charakter mluvy jsou z nich důležité především ty, které jsou využity morfologicky, jevy omezené jen na skupiny výrazů jsou daleko méně frekventované a nejsou pro celkový ráz mluvy průkazné.

1. Jevy ryze fonetické:

Zánik *j* na počátku slova před *i* se v mluvě mládeže objevuje při rychlejším tempu řeči uvnitř promluvového úseku, na počátku promluvy jsme jej nezaznamenali. Dlouhá kvantita v přičestí minulém činném se v mluvě mládeže objevuje sporadicky.

2. Jevy morfologické nebo morfologicky využitě:

Morfologizované hláskoslovné jevy celomoravského typu souvisejí s neprovedením změn *a > e*, *u > i*, *ú > i* v koncovkách deklinace i konjugace. Tvary s tradičním zakončením (*do kopca, krupicu, pracou*) jsou pravidelnou součástí mluvy mládeže a patří plně i do jejího jazykového povědomí. V jednotlivých případech podíl tradičního tvaru kolísá, žáci jsou ve svých odpovědích méně jednotní než děti z obcí s tradičními nářečmi, „moravské“ tvary jsou však v jejich mluvě živé, jak ukazuje mj. i doklad „*na televizu*“, kde se tradiční koncovka připíná k novému slovnímu základu.

U sloves pozorujeme neprovedení změny *u > i* v 1. os. sg. III. třídy (*biju, nakupuju*), změna *ú > i* neproběhla v 3. os. pl. (*ú > ou: bijou, nakupujou*). Tvary s tradičním zakončením jsou v mluvě mládeže jedině možné, jen tam, kde mluvčí usiluje o projev jazykově správný, může se objevit zakončení *i* (*já braji fotbal*). Hodnocení vzniklých tvarů ze synchronního hlediska jako „moravských“ je však pochybné, protože stejně znějí i tvary obecně české (zde vznikly analogii) a podoby typu *děkuju* jsou součástí normy hovorové češtiny. Ve slovesných koncovkách se morfologizovaný hláskoslovný jev spíná také s unifikací tvarů 3. os. pl. sloves IV. třídy. Moravská interdialektická koncovka *-ijú/-ijó/-ijou* (*chodíjů, prosíjů, házjů, domluvíjů*) má svůj protějšek ve spisovném *-eji* (*házejí*), spisovný tvar jsme však vůbec nezaznamenali. Do mluvy mládeže se začíná na celém území Moravy prosazovat jiný typ unifikace, koncovka *-i*, původně patřící jen k typu *prosí* (*oňi chodí, umí, hází*; v Čechách se „krátký“ typ rovněž šíří, ale ve spisovném vyjadřování). V jazykovém povědomí děti sledované obce je tato koncovka dosud řídká a ve spontánním projevu jsme ji zachytili jen v úseku textu, kde se uplatňovala spisovná kodifikace.

U sloves V. třídy je progresivní zakončení *-ajú /-ajó/ -ajou* protějškem spisovného *-aji* (*chytajou – chytajó – chitajú*). V běžné mluvě dětí zaznamenáváme vedle hláskoslovně obměněné formy tradiční (*pozbírajou*) častěji formu takřka shodnou se spisovným jazykem (*řikaji, bývaji*): nedostatek dlouhé kvantity v koncovce však naznačuje, že jde spíše o pokračování lokální formy, běžné v části interferujících nářečí (tradiční *oňi volaji, chistaji*), než o přejetí z prestižní podoby jazyka.

S morfologizací některých hláskoslovných prvků, zejména však s unifikací tvarové soustavy substantiv, souvisí vývoj koncovek 7. pl. Tradiční moravské zakončení *-ama*, společné pro typy tvrdé i měkké, je v mluvě mládeže běžné (*pobátkama, čarodějnicama*); v jejím jazykovém povědomí se však dosud u jednotlivců udržuje i kontinuita s tradičními formami vyhraněných dialektických skupin (*zubami*). U jednotlivců, kteří mají kontakt s českým prostředím, jsou součástí jazykového povědomí i obecně české tvary typu *rukavicemi*, ze spontánních projevů je však nemáme doloženy.

3. Jevy omezené jen na skupiny výrazů:

Tradiční jevy omezené jen na skupiny výrazů, a tedy vlastně ncsystémové, dosud trvají v povědomí mladé generace, pro její spontánní projevy však již nejsou typické. Týká se to zejména volby jiného deklinačního typu, než je obvyklé ve spisovném jazyce: nízká frekvence výrazů, u nichž jev nastává, nemožňuje usuzovat na vývoj ze stavu ve spontánních promluvách, anketní materiál však mluví jednoznačně pro převahu forem spisovných.

III. Prvky společné pro východomoravská nářečí a přilehlou část nářečí středomoravských jsou ve většině případů omezeny na lexikalizované případy (výrazy se zachováním *u*, *a* ve slovním základě – typ *košula*, *jabla*). I když v povědomí mládeže žije dosud lexikalizované slovo *břuch* // *břícho*, ve spontánních promluvách jsme zaznamenali jen podoby spisovně. Není ovšem vyloučeno, že v expresivnější situaci bude vyjádření tradičtější, výrazně expresivní projevy jsme však neshledovali.

Nestažené tvary ve skloňování přivlastňovacích zájmen jsou prvkem frekventovanějším. V mluvě mládeže jsou doloženy dosti hojně a jsou i součástí jazykového povědomí dětí. Volba tvaru není závislá na stavu spisovně kodifikace, která v některých případech nestažený tvar připouští.

Skutečně systémový charakter má z této skupiny prvků jev fonetický – znělé mezislovní asimilace na švu slov a morfémů před jedinečnou souhláskou nebo před vokálem. Doklady svědčí o tom, že mládež ve většině přejímá úzus rodičovský, část dětí má důsledně asimilace znělé (*jaž nebude poslouchat, teď jim dal* – i uvnitř slov – *mám podvratáka*), jiné dítě užívá jen asimilace spisovného typu. Vzhledem k tomu, že jde o jev neuvědomělý, který kolísá i v oblastech jinak jazykově jednotných, není tento rozdíl pro charakter mluvy podstatný.

IV. Jevy společné pro mluvu východní Moravy a spisovný jazyk (a odlišné od stavu v jiných útvarcích češtiny):

V mluvě mládeže Horních Věstonic se pravidelně uplatňují všechny jazykové jevy společné pro mluvu tradiční a současně i pro spisovný jazyk. I když tu jde vlastně o aplikaci prvků tradičního dialektu v běžné mluvě, shodnost se spisovným jazykem vytváří předpoklad pro jejich udržení ve všech mluvních situacích. Celek promluvy pak získává pro příslušníka jiné jazykové oblasti příznak záměrné spisovnosti.

Platí to zejména pro vnímatele z oblastí vlastních Čech, kteří v běžné komunikaci užívají obecné češtiny: pro ně je např. zachování původního *i* (typ *hodní stric*) nebo plně vyjadřování rozdílu životnosti v plurálu maskulina adjektiv a zájmen typickým jevem úzce spisovným.

Působení tradiče východomoravských nářečí posílené vlivem prestižních jazykových útvarů vede k tomu, že se „spisovně“ hláskoslovné a tvaroslovné prvky prosazují i do mluvy dětí, které je z jazykové tradice rodiny dosti dobře nemohou znát. Tak je např. ve spontánních promluvách doloženo pouze užívání hlásky *é*, nikoli jeho náhrada hláskou *i* (*nějakého domku, síli sme jednoduchě halenki*), jen v jediném případě (u dítěte pocházejícího z Čech) máme 2 doklady *i* (*to sou takovi d'ela, vařim polěfku* // *polífku*).

Do spontánních promluv neproniká ani protické *v* (jediný doklad – *vobjed* je opět od dítěte z Čech). Také deklinační tvary 6. sg. (typ *na srci*) a tvrdá deklinace jmen na *-l*, *-la* (*ve škole*) jsou pro děti obvyklejší, i když v individuálním úzu odchylky jsou: jde však o jevy vázané jen na skupiny výrazů, a proto nemohou být pro celkový charakter mluvy rozhodující.

Vliv prestižních jazykových útvarů na běžně mluvený jazyk mladé generace obce je různorodý: vlastní spisovný jazyk se v některých případech s tradičními prvky přímo shoduje a tyto prvky jsou pak v běžné mluvě takřka důsledné. Jinde se spisovné jazykové prvky dostávají do pozice konkurentů prostředků tradičních, a pak je jejich podíl výrazně menší. Spíše se prosadí u jevů izolovaných, základní systémové rysy tradiční mluvy jsou rezistentnější. Za vliv spisovného jazyka můžeme pokládat náhradu tradičního *ú* (resp. *ó*) diftongem *-ou*, dnes už takřka důslednou. Tento vliv se však uplatňuje na materiálu mluvy nespisovné (viz typy *boďijou*, *našou*). Vliv prestižní obecné češtiny je zanedbatelný: jediný z obecně českých prvků, který nelze vyložit daleko pravděpodobnějším vlivem středomoravským, užívání diftongu *-ej* na místě *i* (typ *hodnej strejc*), máme doložen jen v jediném pří-

padě, opět od dítěte pocházejícího z Čech. Tyto tvary nejsou součástí jazykového povědomí dětí.

Projevy dětí nejsou po jazykové stránce jednotné, stylové napětí je v nich stejně výrazné jako v promluvách dospělých, jazyková nivelizace (ústup výrazných lokálních prvků) však vede k tomu, že se po jazykové stránce méně manifestuje. Odlišná je situace promluv expresivních, ty jsou však mimo zájem našeho sledování.

Rozbor konkrétních jazykových projevů i výsledků ankety zároveň ukazuje, že proces ustalování jednotného jazyka obce není zdaleka ukončen. Mezi jednotlivými dětmi jsou v užívání jazykových prostředků rozdíly, které nelze pokládat za pouhé doklady stylového rozvrstvení jazyka. V podstatě totéž téma podávají dva mluvčí způsobem dosti odlišným, aniž by svou mluvu záměrně stylizovali:

A. *No / je tam povjest / že tam žil rířít na tom brađe / a jak tam sou ti skali čtíři pot tím / že tam přijela tatarská nebo turecká princezna / že on ju uškrtíl a vibodíl ju / a ti skali tam virostli jako na pamjel / a ešte ten pes tam bil / a služebnou taki zabil a fšechno to vibodíl s tobo okna.*

B. *Povjest o Klentňickém brađe. Bidlel tam jeden pán a ten bil z řádu – to bil takový řát / ve kterém / gdo v něm bil / se nesměl žeňit. A ten pán tobo bradu se ožeňil z heskou ženou a měli d'íte / chlapce. Potom / dozvedeli se to ti / vedoucí tobo řádu / a přijeli se na ten brad poďivat.*

A. *Na krvavého d'etka – to sou takove – je jeden krvaví dedek a sou d'eti a se domluvíjou / na kerou boďinu / gdi přide ten krvaví dešek / říkají / na boďinu / třeba na desátou / a pag říkají / první boďina odbila / ... / až odbila desátá / tak on ih boňi a kobo dřif chitl / tak ten je krvaví dedek / a tak se to furt opakuje.*

B. *Mi sme brávali na teho / pukavec. To je jeden d'ite a jeden je maminka / a to d'ite má blad a de za maminkou / a maminka ho pošle do komori a ten / neco bouchne / potom to uteče ti d'eti a tak se to braje dokola.*

Postup sjednocování běžně mluveného jazyka obce můžeme pozorovat i na vývoji lexika.

V lexiku mladé generace se především ztrácejí tradiční výrazy pro skutečnosti starého světa a výrazy spojené s tradiční zemědělskou výrobou (např. označení nádoby na dojení, otky, termín pro pojmy výměnkář, obecní chudý), i když některé z reálií dosud v jejich okolí existují (vejce snesené bez skořápky, koně jezdicí v páru). Z této skupiny výrazů je dosud znám termín *povříšlo*, a to ve dvou obměnách: *povříšlo* – *obříšlo*, které navazují na jazykovou tradici rodin žáků. U některých sledovaných výrazů tohoto okruhu vidíme, že sice už ustoupily z aktivní slovní zásoby, zůstávají však jako součást rčení, např. označení řídkého obilního síta (*řičica*) může znamenat nějakou řídkou tkaninu, výraz *mlat* nějakou tvrdou zem, úsloví *to je ras* znamená označení zlého člověka, slovo *kuťa* znamená nějakou špatnou místnost nebo obydlí. Opakují se tu jevy známé o zániku slov z procesu vývoje celého národního jazyka.

Spisovné výrazy se prosazují na místě starších slov tradičních např. tam, kde jde o skutečnosti nové nebo spojené se současným životem: děti např. znají už jen slovo *dopis* (i když staršímu *psaňi* rozumějí), spouštějí u trati *závori*, nikoli *šraňki*, stavějí domy a v nich *bidlí*, řídčejí (tradičně) *bivají*. Do jejich mluvy zasahuje školní výuka prosazováním spisovných nebo alespoň nenářečných výrazů pro rostliny a zvířata, nové názvy však v úzu dětí většinou fungují jen jako dublety výrazů tradičních. Plně to platí o označení jevů z okolního světa dětí, jejichž názvy většinou zvládl již před příchodem do školy (např. pro *sluníčko sedmítečné* se užívá běžně názvů *verunka*, *berunka*, *brouku* se říká i *cbrobák*, *čmelákoví* také *vosák*, slovo *vjetev / vjetva* je častěji nahrazováno „moravským“ *baluza*). Méně běžné reálie mají už jen jméno spisovné (*netopýr*, *tchoř*). *Bramborám* se dosud říkává i *erteple* nebo *berteple*, *zemáky*, děti rozumějí i slovu *kobzole* a vědí, že staří lidé užívají náзву *japka*. I vliv školy na lexikum se tedy diferencuje a jeho výsledek není absolutní.

Názvy pro realie spojené s běžným rodinným životem jsou nejvíce tradiční a mezi jednotlivými dětmi jsou také největší rozdíly: jde totiž o pojmy, které nejsou v okruhu zájmů dětského kolektivu a až na výjimky proto rozdíly v označení nejsou pozorovány (a jejich existence dokonce vzbuzovala při výzkumu jistý údiv). Tak děti vcházejí do domu *prújezdem* nebo *návratím*, ale i *kúl-nou*, vcházejí do *svjetnice* nebo *segnice*, umývají *zem*, *dlášku* i *podlabu*, dávají věci do *šuplíku*, *šuflíku*, ale znají i slovo *zásufka*, večer v posteli dají hlavu na *peřinu* nebo *zblavec* (ale aktivně užívají i spisovně *polštář*), přikryjí se *peřinou* nebo *duch-nou* a spí. Když vaří, přikryjí hrnec *pokličkou*, ale i *křídrou*, *křidélkou*, míchají *va-iechou*, *vařejkou* i *vařeškou*, čaj cedí přes *sítka*, *cezátka*, *cedítka*, *cedník*, z mléka odhazují *škraloup* i *kůžu*, k chlebu jedí *slaňinu* i *špek*. I v tomto okruhu výrazů se prosazují formy spisovně, ale jako jedině možné jsme je zaznamenali jen u slov, která z okruhu úzce rodinného vystupují do oblasti promluv veřejnějších: tak např. děti ne-užívají tradiční výraz *legátka*, *sesle* pro židli, *lišta* pro věšák nebo *hrnec*, *hrnek* pro kvjetináč.

Rezidua staršího lexika v mluvě mládeže, jejichž pozici jsme výše naznačili, jsou charakteristická jen pro oblast intimní komunikace, znalost výrazů spisovných je velmi dobrá a není sporu, že v běžných promluvách se spisovná slova prosadí. Děti samy jsou si vědomy zastaralosti některých slov a ve vlastním vyjadřování se jich spíše zbavují. Pozorovat interferenci výraziva v jednotlivých promluvách není však dobře možné vzhledem k malé frekvenci jednotlivých příznakových lexikálních jednotek.

Výklady o stavu jazyka mladé generace Horních Věstonic, v nichž jsme usilovali zachytit především proces setrvávání tradiční mluvy a přerod tradičních nejednotných tvarů ve společnou mluvu obce, vytvářejí dojem, že rozdíly mezi jazykovým projevem mládeže v obci a mluvou generace prarodičovské pramení pouze z generačního rozdílu. Tento dojem není oprávněný. Změny běžné mluvy mládeže sledované obce jsou skutečným výsledkem střetávání různých struktur mluveného jazyka a důsledkem stírání jejich rozdílu.

Mluva mladé generace obcí se zachovalým tradičním nářečím je od mluvy mládeže věstonické zřetelně odlišná, je daleko méně spisovná a udržuje i tvary, jež jsou z hlediska vývoje jazyka ústupové (alespoň jako dublety), jak je vidět např. na této ukázce vyprávění školáka 8. třídy ZDŠ z Nedašova, okr. Gottwaldov (obec leží v oblasti východomoravských nářečí; ukázka byla zaznamenána v roce 1974):

Tři králé bívají šestého ledna / hneť po vánocáh a to chodíja třé ogaři nebo negdo / a sou převlečení / mají nějaké koruni / jeden nese neco pozlaceného / a drubí kaďidlo / nějakú vjec / nějakí žbán nebo něco / a chodíja dům od domu a ludé jim dávajú peňize nebo nějaké vjeci ...

(Zpívají něco?)

Vykládaji ti říkanki šelíjaké a ... No a ludé vyládajú / že jeden je Kašpar / Melichar a Baltazar / a Baltazar díckí bívá natřiti / on chodí posledňi a bívá černí / a ludé pravíja že / - / a ti černí / na tom zadu / nevistrkuj na náz / bradu.

Závěr

Běžně mluvený jazyk věstonické mládeže, vyvíjející se ze společné mluvy živého sjednocujícího se kolektivu obyvatel obce, není dosud celkem stabilizovaným a jednotným. Po stránce výstavby promluvy je charakterizován komplexem tzv. mluvenostních rysů a neliší se v tom podstatně od jiných mluvených podob národního jazyka. Pokud jde o volbu jazykových prostředků, je situace složitější. Tvář běžné mluvy narůstá z rozdílných jazykových tradic rodin, komunikace uvnitř kolektivu však vede k rychlému zániku výrazných jazykových prvků charakteristických jen pro jednu ze skupin dnešních obyvatel a posiluje postavení prvků v podstatě společných. Změna je přitom nej-

výraznější v hláskoslovi, kde nápadné tradiční prvky (východomoravské *ú*, středomoravské *é, ó*) vymizely takřka beze stop. Ustaluje se i společná výslovnostní základna (nedostatek *l*, alternace v mezislovních asimilacích). Dobrá znalost prestižní spisovné češtiny, s níž mají všichni mluvčí, zejména mladí, pravidelný a hojný kontakt, je rozhodující při výběru alternujících prvků tam, kde v jazykovém podloží neexistují společné tendence (náhrada tradičních monoftongů *ú, é, ó*). V jiných případech se celkový vývoj jazyka formuje na základě společných tendencí mluveného jazyka širší jazykové oblasti, tedy Moravy, a prvky úzce spisovné se neprosazují. Přesto činí mluva Věstonic na posluchače dojem jazyka pečlivého a z hlediska norem spisovných projevů v podstatě správného, tento dojem je však dán především jazykovými prvky společnými tradiční mluvě východní Moravy a spisovnému jazyku, jež jsou v jazyce hojně využívány a jež jsou v mluvě obce naprostým pravidlem.

V dalších letech bude proces jazykového sjednocování mluvy obce pokračovat, výsledkem pak bude pravděpodobně jistá lokální – moravská – obměna češtiny a moravský způsob využívání spisovných dublet, neboť prvky příznačné pro mluvu Moravy jsou v konkrétních promluvách naprosto běžné a pevně obsazují pozice v ustalujícím se relativně jednotném jazykovém systému.

Zánik výrazných prvků tradičních teritoriálních dialektů a postupné vytváření lokálně variabilní interdialektické češtiny předpokládá dnešní jazykoveda na celém území národního jazyka, dnes jsme si však také vědomi, že půjde o proces dlouhodobý, který nemůže být ukončen během jedné generace. Přerušeni soužití s kolektivem užívajícím v běžné mluvě tradičního teritoriálního dialektu a živý kontakt příslušníků různých jazykových útvarů pod vlivem jazyka prestižního, k němuž v obcích bez tradičního nářečí dochází, urychluje předpokládaný jazykový vývoj, a proto jazyk sledované obce můžeme pokládat za obraz budoucí běžné mluvy širší přílehlé jazykové oblasti a snad i za model budoucí mluvy většiny Moravy. Funkčně bude tento model zapadat do češtiny hovorové, ale po stránce strukturní bude mít ke spisovnému jazyku stále ještě dost daleko. Ostatně předěl mezi jazykem pro běžnou komunikaci na jedné straně a jazykem pro vyšší (kulturní, oficiální ap.) dorozumívací funkce je podložen funkčně natolik, že tu jsou spíše intencně podtrhované strukturní rozdíly, než by došlo k intenzivnímu ovlivňování, nebo dokonce splyvání obou základních útvarů národního jazyka, jichž se tu k řečotvorné a stylotvorné diferenciaci užívá.

B. JAZYK PRO OFICIÁLNÍ DOROZUMÍVÁNÍ

Oficiální dorozumívání vytváří ve vztahu k záměru mluvčího (pisatele) protiklad k dorozumívání soukromému, intimnímu. Pro jazykovou situaci v údobí po roce 1945 se tento protiklad postupně stává základním a dřívější výrazný protiklad dorozumívání písemné × dorozumívání ústní zatlačuje na druhé místo. Důvodem tohoto posunu je obecné prohlubování vzdělanosti v naší společnosti, jehož se dosahuje především studiem písemných pramenů, a v druhém stadiu demokratickou možností reprodukce těchto vědomostí před oficiálním plénem, možností, jež se uskutečňuje v (oficiálních, ale i jiných) mluvených projevech. Vzdělaný občan naší doby, jestliže mluví o obecných otázkách kultury hmotné i duchovní, čerpá z údajů, jejichž pramenem je řeč realizovaná písemně, i když třeba je tato psaná řeč pramenem pouze primárním, jehož sdělných hodnot využil potom jako prostředku v ústní informaci učitel, instruktor, vzdělávatel v nejšířším slova smyslu.

Jazykem pro běžné dorozumívání obírá se naše stať podrobně, a to proto, že se tu jazyková situace na první pohled zdá složitá a úkolem badatele je tuto zdánlivou složitost analyzovat a ukázat, jaký podíl na běžném vyjadřování má teritoriální základ mluvy (dialekt, interdialekt), jak se tuhá norma tohoto teritoriálního základu

(zvláště není-li pro vesnici nověji osídlenou jednotný) postupně rozkládá a posléze jaký je „průměr mluvy pro běžné dorozumívání“, třebaže takový průměr má ještě daleko k oné vyhraněné strukturnosti, s jakou se setkáváme u tradičních dialektů nebo u vyhraněných interdialektů (např. v brněnském okolí). Naproti tomu jazykem pro oficiální dorozumívání se na první pohled nemusíme podrobně zabývat, a to proto, že jeho podkladem je spisovná čeština, jazykový útvar jednotný pro dorozumívání v celé oblasti národní kultury hmotné i duchovní. Norma spisovné češtiny je bohatě rozrůzněna po stránce stylistické a může být dobrým základem pro vytříbené vyjadřování ve všech dorozumívacích oblastech.

Přece však na tomto jednoznačném konstatování nelze přestat, usilujeme-li o celostní obraz jazykové situace ve zkoumané společenské jednotce.

1. Zkušenost nás především poučuje o tom, že nepochybná společenská prestiž spisovné češtiny vede někdy k záměrnému opomíjení spisovné češtiny jako příčiny vyjadřování nelidového, příliš úředního, ba strojeného, nepřirozeného atd. Nastává tato situace ve zkoumané obci?
2. Systém spisovné češtiny obsahuje jisté body, které jsou v pohybu: jsou v normě spisovného jazyka (v přirozeném stavu jazyka, usuzujeme-li podle běžného úzu), nejsou však povoleny kodifikačními příručkami. Jaká je realizace těchto jevů ve zkoumané obci?
3. I když má mluvčí jasný záměr mluvit spisovně, překoná vždy jazykové návyky dané normou teritoriálního základu mluvy? Jestliže takové nedostatky ve spisovném vyjadřování vznikají, jsou jen ojedinělé, či jsou rozšířené a záležitosti?
4. Ovlivňuje teritoriální základ mluvy výběr z variant uvnitř spisovné normy?
5. Pokud jde o spisovné vyjadřování, jaká je jeho stylistická charakteristika ve vyhraněném druhu projevů?

Pokusme se na tyto otázky odpovědět. Předem však je třeba poznamenat, že materiál pro tuto analýzu byl získán ze záznamů na ustavující schůzi nového místního národního výboru na podzim 1976. Z toho jednoznačně vyplynulo, že jde povýtce o takovou společenskou záležitost, kde užití spisovného jazyka předpokládáme, zároveň pak jde o promluvy, jejich základem jsou z jisté části psané texty (slib poslanců, programový projev předsedy), ústně pochopitelně reprodukován; nadto sociální složení národního výboru i přítomných hostů zaručuje, že je i po stránce jazykové charakteristiky reprezentativní. V žádném případě nemusíme srovnávat jevy nesrovnatelné pro různost jazykového záměru mluvčích nebo pro rozličnou funkci promluvy.

1. Úloha spisovného jazyka byla při vyjadřování výhradní. Malý počet odchylek vylučuje, že by při tom šlo o záměr: *skušenej poslanec, dřive narozenejch; dovést ju; za fšechnu prácu; vážené soudružki a súdružki, dibichme || dibisme* (jiný mluvčí); *vopravdu* (tato podoba je na přechodu k jevům nevědomým, viz ad 3).

Zatímco ve většině uvedených příkladů jde o odchylky ve směru k místnímu základu mluvy, není tomu tak zdánlivě v prvních dvou. Tu je však třeba poznamenat, že dvojhlásku *ei* (psanou *ej*) nemusíme ve středomoravské a východomoravské oblasti zásadně připisovat obecné češtině (pokud mluvčí nemá jasný záměr obecnou češtinou mluvit); stává se totiž v důsledku své existence v gen. sg. fem. adjektiv *dobrej* (ženy) běžnou obměnou především středomoravského *é* (typ *dobré chlap*), ale řidčeji i východomoravského *y* (podoba *dobry chlap*); v pomezí středomoravských nářečí a východomoravských nářečí se ostatně, jak známo, právě staré *y* rozkládá v dvojhlásku *ej*. Na úzký vztah mezi dvojhláskou *ei* a středomoravským *é* ukazuje variantní podoba gen. *dobrej ženi* || *dobré ženi*, popř. lok. *o dobrej ženě* || *o dobré ženě* a zásadní vyloučení podoby gen. lok. sg. *dobří*.

2. Pokud jde o variantní podoby v normě spisovné češtiny, tedy o tzv. jevy „v pohybu“, pronikly do zkoumaných projevů tyto: morfologický typ *děkuju* (v kontextu: *strašně děkuju*); moravský starší typ lokálové spis. varianty *na víboře*;

výskyt infinitivu typu *řít*;
moravský typ gen. dat. lok. instr. *moji* a delší tvary v pl. (*mojich*...), pochopitelně též ve variantách spis. (*moje, moji*);
moravská spis. varianta *protožes pomábal*;
nekodifikovaný typ: *takové krásné slova*;
podoba *mížu* // kodif. *mohu*;
výslovnost přejatých slov s krátkými samohláskami: *aktiv, iniciativa, milion*, též *linije*.

Stejně zajímavým dokladem úcty, již se těší spisovný jazyk, jsou koneckonců i případy jevů hyperkorektních nebo vysloveně archaických:

infinitiv na *-ti* (u dvou mluvčích): je třeba *vicházeti, uđelati ještě víc*;

hyperkorektní kvantita: *servát se s problémi*;

syntaktické jevy: *Co bi aktivní poslanec; nikdi sme neměli velkích nedostatkú; bilo připomenuto některich nedostatkú*

Zdánlivě pečlivou výslovnostní podobu (*vjetšina*) lze připsat východomoravskému místnímu původu mluvčího, zato jako hyperkorektní se zde jeví výslovnost (*schrmuje*). Jak variantní podoby moravské, tak i podoby archaické a hyperkorektní dokreslují obraz spisovné češtiny spjaté s určitým regionem vcelku očekávaným způsobem a jsou vesměs příznačné pro moravskou varietu spisovné češtiny.

- Je pochopitelné, že málokterý mluvčí překoná všechny nástrahy, které spisovnému vyjadřování kladou jazykové návyky vyplývající ze systému teritoriálního dialektu. Tyto systémové prvky teritoriálního základu vnikají do spisovného vyjadřování bez záměru mluvčího, bezděčně, maně, mimovolně. Jsou to sice prostě řečeno chyby a nedostatky ve spisovném vyjadřování, bývají však jevem nikoli individuálním, nýbrž sociálním, obecně rozšířeným. Obecně nás informují o tom, jak velká část vyjadřovacích návyků je automatická, netvůrčí.

- Naše záznamy svědčí o těchto případech nevědomých prohřešků proti spisovnému vyjadřování:

Výslovnost souhláskových skupin: *pote, ščasný, nejbeščí, ešče, tříščení, prakce*.

Východomoravský typ asimilace na rozhraní slov: *blasovad. Má...; záležed, neboť...; z obledem, z radou, z návrhem, v dřívějšíh letech, z vesnickou organizací, v okrese* (// *f okrese*).

Na morfologickém švu: *ká, eš, čé* (KSC); *zvejřit, abihme*.

Moravské podoby: *zejít se, zešat, zešit*.

Východomoravské podoby: *iskra, iskřička*, u jednoho mluvčího východomoravské *l* (*přetkládá*).

Obecně rozšířena je výslovnost *demogracie, birograticki*; naopak ojediněle proniká realizace úzce lokální, např. v jednom případě výslovnost s dlouhým slabikotvorným *ň* ve slovech jako zasedání, plenární (původem z nářečí na Gottwaldovsku), a to namísto spojení *ňi*.

- Pokud běží o stylistické zařazení zkoumaných projevů, můžeme konstatovat, že mluvčí užívali odborného politického názvosloví naší současnosti: *volebňi období, neposlanec, investičňi akce, volebňi program, plenárňi zasedání* ap.

Vedle toho bylo nezdídka užito ustálených spojení, která svědčí o solidaritě mluvčích se společenským vědomím doby: *školňi děti zapojené do souboru, otázka diskutovaná v okresňim mjeřitku, šli do volebňiho období poprvé, zajišťovali investičňi akce, jsou nerozlučně spjati, úkoli na nás kladené, odsoublaseni program, učiní přinos, otázka práce národňiho víboru, prakticki bez vadi, aktivizovat občani, zamjeři se na problematiku, co v obecné poloze nazíváme... , v našich podmínkách zde, ideologicki střet, vést mladou generaci správnim smjerem, potchiřit iniciativu; maximálňi úsilí*.

Zřídka sahají mluvčí po obrazném vyjádření. Je názorné a neindividuální, např.: *kus poctivé práce, široké pole působnosti, abichme iskrú nađeje neubasili, servát se*

s problémy, pomáhal rozjíždět práci, viřkali jsme si šlechtě na rovinu.

Ze syntaktických rysů je po stylistické stránce nápadné především nahrazování jména ukazovacím zájmenem *tento*:... *plán, a tento předložit*...; *vicházet z politické linie, tuto hájit*...; *dobrou radu, tuto jsme přijali*...;

Z hovorového stylu proniklo pouze užívání absolutního vztažného zájmena *co* (popř. bez opěrného zájmena ukazovacího v příslušném pádě: *K té voďe, co tadi mluvil soudruh*...).

Vzhledem k úzké vázanosti užívané terminologie na politický život v naší zemi lze usuzovat, že analyzované projevy můžeme charakterizovat jako odbornou (profesní) mluvu politickou; povaha obrazného vyjadřování ukazuje na blízký vztah k dnešnímu stylu publicistickému, zejména máme-li na mysli též apelativní (konkrétně: agitační a uvědomovací) funkci přednesených projevů.

Malou subjektivností a jen velmi omezenou citovou angažovaností řadí se naše projevy ke stylu odbornému.

Z přehledu jazykové situace ve zkoumané obci jasně vyplývá potěšitelná skutečnost, že totiž spisovný jazyk plní v tomto vesnickém prostředí bez omezení všechny své funkce (vyšší dorozumivací, reprezentační i prestižní) a že i jazyk pro intimní dorozumívání (tradiční dialekt, postupně hlavně většinový interdialekt, v němž se posilují tendence aspoň středomoravské, ne-li moravské) existuje a vyvíjí se v podstatě obdobně jako v obcích položených dále ve vnitrozemí. Po více než třech desítkách let, kdy byla tato oblast vrácena českému národu, obráží jazyková situace dokonalou společenskou integraci zkoumané oblasti ve vyšším celku novodobého národa a jeho socialistického státu. Uchovávání rysů starého dialektu u nejstarších mluvčích (třeba podle územního původu občana – dialektů rozdílných) plně odpovídá tezi o pomalejším a zprostředkovaném vlivu sociální skutečnosti na jazyk, jak ji formuloval už Bedřich Engels. Tím se nijak nepopírá výsledný vítězný vliv školství, politických a kulturních institucí a celé dnešní třídně ekonomické formace na důsledné rozšíření spisovného jazyka, na jeho tříbení a úkonné využití a zároveň na přesnější funkční vymezení jazyka a stylu pro důvěrné, intimní dorozumívání, které si lze bez teritoriálního (širě regionálního, nikoli úzce lokálního) základu zatím jen stěží představit.

LITERATURA

Souborné práce:

- Bělič, J.: *Nástin české dialektologie*. Praha 1972.
Havránek, B.: *Nářečí česká*. In: Československá vlastivěda, III. Jazyk. Praha 1934, s. 84 n.
Chloupek, J.: *Aspekty dialektu*. Brno 1971.
Jedlička, A.: *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Praha 1974.

Stati:

- Balhar, J.-Pallas, L.: *Vývoj jazyka v nově osídlené obci (Třemešná u Osoblaby)*. Slezský sborník, 61, 1963, s. 166 n.
Bosák, C.-Camutaliová, I.: *K výstavbě dialogu*. Slovo a slovesnost, 28, 1967, s. 237 n.
Camutaliová, I.: *Obsahová výstavba dialogu a jazykové prostředky informativního dialogu*. Slavia, 13, 1971, 11 n.
Grepel, M.: *K podstatě a povaze rozdílů mezi projevy mluvenými a psanými*. In: Otázky slovanské syntaxe, I. Brno 1962, s. 342 n.
Hausenblas, K.: *O studiu syntaxe běžně mluvených projevů*. In: Otázky slovanské syntaxe, I. Brno 1962, s. 313 n.
Chloupek, J.: *Jazykové útvary při komunikativním aktu*. SPFFBU A 27, 1979, s. 61 n.
Chloupek, J.: *Perspektiva dialektu ve vývoji národního jazyka*. In: Současná vesnice. Ed. V. Frolec. Brno 1978, s. 63 n.
Chloupek, J.: *35 let nového vývoje češtiny*. Slovo a slovesnost, 41, 1980, s. 178 n.
Koudela, B.: *Potřeba výzkumu jazykového vývoje v tzv. pobraňiči*. Naše řeč, 43, 1960, s. 206 n.
Koževníková, K.: *Některé vztahy obsahové a výrazové výstavby v nepřipraveném mluveném projevu*. Slavia, 10, 1968, s. 329 n.
Koževníková, K.: *Komunikační podmínky běžně mluvených projevů*. Slavia, 13, 1971, s. 95 n.
Krčmová, M.: *Vytváření jazyka pro běžnou komunikaci*. In: Současná vesnice. Ed. V. Frolec. Brno 1978, s. 59 n.
Krčmová, M.: *Vývojové tendence běžně mluveného jazyka střední Moravy*. In: Příspěvky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů Záhřeb 1978. ÚČL Praha 1978, s. 1 n.
Krčmová, M.: *Jazyk mládeže na Moravě*. In: Aktuální otázky jazykové kultury. Praha 1979, s. 233 n.
Michálková, V.: *K vlivu spisovné češtiny na lidová nářečí*. Vlastivědný sborník moravský, 15, 1960, s. 209 n.
Michálková, V.: *K interferenci jazykových útvarů současnosti*. Slovo a slovesnost, 29, 1968, s. 369 n.
Müllerová, O.: *K syntaxi nepřipravených souvislých mluvených projevů (přídavné výrazy a konstrukce)*. Slovo a slovesnost, 27, 1966, s. 118 n.
Prokešová, S.: *Jak se odráží improvizovanost v jazykové výstavbě mluvených projevů*. In: Otázky slovanské syntaxe, I. Brno 1962, s. 348 n.
Tomancová, J.: *Běžně mluvený jazyk mladé generace v obci se zachovalým tradičním nářečím*. Ročníková práce. Brno 1974, rkp.
Utěšený, S.: *K dnešnímu územnímu rozrůznění řeči našich školáků*. Naše řeč, 63, 1980, s. 123 n.
Utěšený, S.: *K jazykovému vývoji v pobraňiči českých zemí*. Slovo a slovesnost, 31, 1970, s. 44 n.
Utěšený, S.: *O ústupu příznakových moravských jevů v běžném úzu*. Naše řeč, 62, 1979, s. 234 n.

